

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ: ПЕРСОНАЛІЇ

КИЇВСЬКА
АРХЕОГРАФІЧНА
КОМІСІЯ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ІМ. В.І.ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ РУКОПISУ

Проблеми едиційної та камеральної археографії
Випуск 17

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
АРХЕОГРАФІЇ:
ПЕРСОНАЛІЇ

Випуск 1

Микола Костомаров
Дмитро Багалій
Володимир Антонович
Михайло Грушевський
о. Атанасій Великий

Київ 1993

Перший випуск нової серії цього видання знайомить читача з археографічним доробком видатних українських істориків – М.Костомарова, Д.Патала, Н.Антоновича, М.Грушевського, о.Атанасія Великого.

У наступних випусках публікують свіжі результати сучасних дослідників про археографічну діяльність Я.Головацького, О.Подяцького, З.Модзалевського, М.Василенка, П.Полонської-Василенко, І.Каманіна, В.Іконнікова, А.Скільковського тощо.

Відповідальний редактор
Геннадій БОРЯК

Підготовлено на комп'ютерному обладнанні, наданому Інститутіві української археографії Фондом Катедр Українознавства при Гарвардському університеті (США). Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ, фінансується за рахунок благодійних пожертв українських громад США і Канади

В рамках Державної програми видання фінансується Державним комітетом з питань науки і технологій

© Археографічна комісія АН України,
Інститут української археографії АН України,
Центральна наукова бібліотека
ім. В.І.Вернадського АН України,
Інститут рукопису, 1993

ISBN 5-7702-0561-X

ВСТУПНЕ СЛОВО

Археографічну практику, археографію як наукову дисципліну не можна уявити без конкретних осіб–виконавців. Це в першу чергу має відношення до археографії минулих часів, але актуально й для сучасників. Навіть колективна праця не позбавляє археографію такої іманентної властивості науки як персоніфікованість. Тому й історію української археографії маємо розглядати крізь особистісну призму. На сьогодні, на жаль, у цьому напрямку ми маємо поодинокі праці, зроблені ще попередниками.

Цім випуском Інститут української археографії розпочинає нову серію видань – “Історія української археографії: Персоналії”. Перша добірка вміщує наукові матеріали, які вже побачили світ у попередні роки і стали бібліографічними раритетами і всі вони за винятком однієї публікації подані фототипно.

Фахова наукова розвідка І.Крип'якевича була фактично першою спеціальною працею про діячів української археографії¹. Автор розглянув археографічну спадщину видатного історика ХІХ ст. М.Костомарова, численні питання археографічної методики та техніки, подав загальний огляд та статистику використаних джерел по різних архівохранищах.

Студія М.Горбаня присвячена археографічній праці акад. ВУАН Д.Багалія, який був справжнім піонером у публікації джерел з історії Слобідської України, виданні творів Г.Сковороди².

Фрагменти з історії Київської комісії для розбору давніх актів і перш за все – величезну працю на ниві української археографії видатного українського історика проф. В.Антоновича досить

¹ Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // Зап. НГШ. — 1918 – Т. 126–127. – С. 105–140.

² Горбань М. Археографічні праці акад. Дм.Ів.Багалія // Ювіл. зб. на пошану акад. Д.І.Багалія з нагоди 70-ї річч. життя та 50-х роковин наук. діяльн. — К., 1927. — С. 165–178.

професійно розглянув М.Ткаченко. Зазначимо, що то була перша праця такого змісту, видрукована у фаховому археографічному виданні³.

Одному з творців фундаментальної "Documenta Romana Ecclesiae Unitae in terris Ucrainae et Bielorusiae" "титану праці" о. Атанасію Великому Чина Св. Василя Великого присвятив свою розвідку О.Пріцак⁴. Його матеріал цікавий також екскурсом до історії та теорії світової та української археографії.

Перша спеціальна студія Б.Крупницького про археографічну діяльність акад. М.Грушевського залишається поки єдиною й, головне, маловідомою навіть спеціалістам, бо видрукована німецькою мовою за часів нацизму. Сучасний переклад статті С.Кіржаєва подано також у цьому випуску.

Безперечно, в історії української археографії ще залишається величезний перелік імен, діяльність яких чекає своїх дослідників. Плануючи в найближчі часи публікації нових випусків серії, Інститут української археографії сподівається на співпрацю з науковцями в Україні та за її межами.

У пропонованому виданні перші чотири матеріали подано за хронологією першої публікації фототипно з деякими змінами оригінального розміру сторінок. За наявності оригінальної нумерації сторінок порядкова нумерація нашого видання позначена у []. Переклад розвідки Б.Крупницького вміщено після фототипної частини збірки.

Сергій Кіржаєв

³ Ткаченко М. Археографічні студії Володимира Антоновича // "кр. археогр. зб. — К., 1930. — Т. 3. — С. 225-345.

⁴ Прицак О. Отець А.Великий, ЧСВВ — археограф // *Analecta Ordinis S.Basilii Magni — Romae*, 1985. — Sectio II, Vol. XL (XVIII). — Fasc. 1-4. — P. 58-68.

Археографічні праці Миколи Костомарова.

Написав *Іван Крип'якевич.*

Микола Костомарів має імя в українській історіографії не тільки як автор монографій і творець нових історіософічних ідей, але також як видавець історичних матеріалів. І коли би прийшлося рішити, за котрою стороною його діяльності лишилося тривкіше значіння, — за історичними творами, чи археографічними працями, — хто знає, чи не треба би на першій місці поставити археографічних видавництв. Славні монографії Костомарова мали великий вплив на сучасників і справді дали новий напрям історичній науці; але нині вже і Костомарівські ідеї стоять від нас далеко і його історичні твори перестали бути останнім словом досліду. Зате видані ним жерела не тільки не втратили доси свого значіння, але ще мабуть довгі часи полишаться скарбницею, до якої мусить звертатися кождий дослідник новітньої історії України. Коли „Богдан Хмельницький“ Костомарова вже втратив давню авреолу супротив нових, навіть непевних і доривочних студій, то III том „Актів полуднево-західної Росії“, які видав Костомарів, полишився до нинішнього дня першорядним жерелом для Хмельниччини; те саме і ще більше треба сказати про дальші томи тих же Актів, ще менше використані для нашої науки. І хочби всі монографії Костомарова втратили наукове значіння наслідком новітніх дослідів, археографічні публікації полишаться вічним пам'ятником його праці.

Не було доси проби звести разом і оцінити заслуги Костомарова на полі видавництва історичних жерел. У принагідних рецензіях, що появлялися ще за життя історика, у посмертних некрольогах і різних замітках порушувалося не раз сю справу, але

ніколи докладніше. В теперішні роковини історика хочемо подати огляд архивних занять Костомарова і в загальних рисах оцінити його працю на сім поді.¹⁾

I.

З методом наукової праці знакомихся нині молодий дослідник підчас університетських студій, передусім у спеціальних семінарах. Але тоді, коли Костомарів розпочав студії на історично-філологічному факультеті харківського університету, навіть на заході не були ще розвинені семінари, щож говорити про провінційальний український університет. Обов'язком професорів уважалося лише вилжити по можності повний курс предмету, який студенти мали виучити; про якінебудь методичні вправи, про вказівки для самостійних робіт не було навіть мови.

Костомарів згадує у своїй біографії²⁾ про єдиного професора історії, що мав на нього більший вплив, — Михайла Лунина (Лит. насл. 22, 28). Се був ученик дорпатського університету, вихований у німецькій школі, спеціаліст у старинній історії. В Харкові став доцентом 1835 р. і відразу здобув собі ім'я як добрий знавець предмету, що корисно відбивав від інших професорів; свої наукові праці з класичної історії містив м. и. в Журналі Міністерства Народної Освіти³⁾. Костомарів признає, що лекції Лунина мали на нього великий вплив і спричинили рішучий зворот: він полюбив історію „понад усе“, в жаром кинувся читати і студіювати історичні твори. Можна би припускати, що такий професор піддержував теж наукові аспірації молодого студента, — але не знаємо нічого ближше про се, чи Лунин вплинув як на вибір тем, котрими займався Костомарів у перших наукових роботах, чи давав йому які методичні вказівки і т. ин.

До праці, опертої на жерельних студіях, привів Костомарова мабуть не університет, а скорше лектура історичних творів на українські теми. Були тоді широко відомі такі твори, як Бантиша-Каменського Историческое извѣстіе о возникшей въ Польшѣ уніи

¹⁾ Ізза воєнних відносин багато дрібніших праць Костомарова і про Костомарова було нам недоступних, через се в сім нарисі мусять лишитися прогалини.

²⁾ Автобіографія Костомарова поміщена у виданню: Литературное наследіе, Петербург, 1890 р. с. 1—217, (дату в тексті скорочено).

³⁾ М. Де-Пуле — Харьковскій университетъ и Д. И. Каченовскій (Вѣстникъ Европы 1874 кн. I—II.)

(1805 р.), йогож Історія Малої Росії (1822 і 1830 р.), митр. Євгенія Описаніє кієво-софійського собора (1825 р.), Описаніє Кієвопечерської Лаври і ин., Н. Закревського Очеркъ історіи г. Кієва (1835 р.), різні дрібні статі Максимовича. В Петербурзі 1836 р. виходять Акти Археографічної комісії. На місці, в самім Харкові появляди ся статі на історичні теми в таких виданнях як Украинскій Вѣстникъ (1816—19), Украинскій Журналь і ин. В 1833 р. Івм. Средневський розпочав друкувати „Запорожскую Старину“. Видання того рода, що містили теж сирі історичні матеріали, мусіли звернути увагу Костомарова на рукописні жерела до історії України і виробити в ній жилку збирача й дослідника. Під впливом таких пів-археографічних публікацій він взяв ся до аналогічних робіт. Не мали, здасть ся, впливу на його наукові занятя особисті знакомости з харківськими українофілами; зі Срезневським, нпр., познайомив ся Костомарів аж тоді, коли вже сам вийшов в архивні студії (Лит. насл. с. 28—29).

Перші архивні праці Костомарова відносять ся до його побуту в Острогоську, вороніжської губернії. Двацятилітній Костомарів, покінчивши університет зі степенем кандидата, вступив 1837 р. до армії, а саме до драгунського полку в Острогоську. Тут — не знаємо близше, в яких обставинах — він заінтересував ся архивом острогоського повітового суду, де були документи був. козацького полку. Історик пише про се у своїй автобіографії: „Я почав займатися тими паперами і захопив ся сим занятєм. Се був мій перший досвід у занятях над руською історією на основі жерел і першою школою для читання старих паперів.“ (Лит. насл. с. 27). Ся праця так заняла молодого дослідника, що через се стягнув на себе невдоволенє своїх командантів і мусів кинути військо. Ціле літо 1837 р. працював в архіві над козацькими актами і на основі їх зладив опис острогоського слобідського полку; важніші документи мали бути долучені до тої історії в повнім тексті. Ся перша історично-археографічна робота Костомарова не дочекала ся одначе опублікованя, — копії документів і сама розвідка дістали ся в руки поліції підчас арештованя 1847 р. і десь затратили ся. Сам молодий дослідник з початку задумував видати її зараз друком, але потім змінив плян, — рішив наперед розслідити архиви інших слобідських полків і слідом вложити історію цілої слобідської України. (Лит. насл. с. 27).

Що намірене виданє не дійшло до кінця, були й інші причини. Костомарів почував, що потреба йому ще глибшого наукового підготовленя і вернув ся назад до Харкова в університет,

де пильно слухав лекцій Луніна і Валицького та читав багато історичних книжок. Чи лектура обіймала теж питання, що доторкали його недавніх археографічних дослідів, і чи міг він знайти до сього якісь теоретичні вказівки, — про се можна тільки здогадувати ся.

Тоді, як оповідає автобіографія, наступив також важний зворот у поглядах молодого дослідника на історію, — зворот, що мав основне значінє для всіх його дальших історичних студій: „я прийшов до переконання, що історію треба досліджувати не тільки із мертвих літописей і записок, але й у живім народі“ (Лит. насл. с. 28). Вислів, який ми підчеркнули, — „мертві літописи й записки“, — хоч ужитий нашим істориком майже сорок літ пізнійше, дає, здасть ся, вірну характеристику тодішніх почувань Костомарова. Як предмет дослідів стала перед ним „народна маса“, — „нешасний мужик-хлібороб“, — його духове житє, його почування, спосіб його радостий і журб“; для розв'язки сеї проблеми літописи й архивні матеріали не давали, здавало ся, відповідної опори, — історик зневірив ся у них і відкинув їх на бік як зайве занате. Жерел для пізнання минувшини народа треба шукати там, де народне житє знайшло найліпший вислів, — у народній пісні і взагалі в устній словесности.

Се був зворот у методі досліду, перехід від одного роду жерел до иншого. Зміни не можна назвати щасливою. Що історик міг не знайти у відомих йому літописях того, чого шукав для своїх ідеалів, се зрозуміле; але що народну словесність як історичне жерело почав цінити вище від сучасних актів, се можна було пояснювати тільки недостаточним методичним досвідом і загальним романтично-народним напрямом, якому Костомарів дав себе захопити. Для вироблення національного світогляду Костомарова се мало дуже визначне значінє, — без сього Костомарів може і не став би Українцем, — але для його історичних робіт наслідки не були корисні. Костомарів з історика на якийсь час став етнографом.

Сей зворот характеристично відбив ся на перших наукових роботах Костомарова. Перша дисертація його на тему „Про причини й характер унії в західній Русі“ доторкала ще історії. Але нова дисертація, для якої тему взяв Костомарів 1842 р., входить уже в обсяг етнографії. Костомарів від 1837 р. робив аматорські „етнографічні“ екскурсії на село, записував народні пісні, оповідання, розпитував про народний побут і сею дорогою вібрав значну скількість записів. Коли університет відкинув йому першу працю, він

без вагання переніс свої студії на поле ближше його тодішнім симпатіям. „Тепер я рішив перевести мою задушевну думку про се, щоби виучити історію на основі народних пам'яток і знакомства з народом, його переказами, обычаями і способом вираження думок і почувань“, — оповідав він про се пізнійше (Лит. насл. с. 41). Дисертація, викинчена 1843 р., дістала заголовок „Про історичне значінє руської народної поезії“.¹⁾

Але удержати ся при самій етнографії Костомарів не міг, — товариство людей, що цікавили ся історією й історичні матеріали, що впали йому в руки, знов звернули його інтерес до історії. Вже з початком 1843 р. Костомарів написав для „Молодика“ Бецького статі про Перші війни українських козаків з Поляками і про князів Острожських. В маю 1843 р. розпочав перші студії над Богданом Хмельницьким. Жерела, які міг знайти в Харкові, були переважно тільки літописи і давні історики, як Самовидець, Грабянка, Величко, Рігельман і інші, в меншій мірі акти. З поміж тодішніх українознавців один хіба міг мати тоді більший вплив на історичні заняття Костомарова — Ізмаїл Срезневський, який доставив йому деякі літописи. (Лит. насл. с. 44—45). Дещо пізнійше в переїзді через Київ в осени 1844 р. познакопив ся з Кулішем, в яким багато говорив про історичні матеріали; але так само займали обох молодих дослідників народні пісні і ся стріча може ще й утвердила Костомарова в його поглядах на значінє народної поезії як історичного жерела (Лит. насл. с. 47).

Від кінця 1844 р. до літа 1845 р. Костомарів перебував як учитель гімназії в Рівні на Волині. Тут на далекій провінції, адалека від бібліотек і більших архівів він міг вести свої історичні праці лише в обмеженій мірі. Робив він заходи, щоби здобути собі нові акти до Хмельниччини, між иншим у приватних польських збірках, у Вишневці і Крем'янці, але без успіху. Для епохи Хмельницького він скористав тут лише о стільки, що оглянув поле битви під Берестечком і звидів важніші центри культурного й церковного жити, як Острог і Почаїв. Тому побут Костомарова на Волині приніс користь тільки для його етнографічних занять: з Рівного він виїхав з цілою пачкою записів народних пісень, переказів і т. и. (Лит. насл. с. 59).

Рішаюче значінє для дальшої наукової праці Костомарова

¹⁾ Перше виданє мені недоступне. В пізнійшій перерібці „Історичне зв'язінє полуднево-руської пісенної творчості“ (Собр. сочиненій кн. VIII, Петербург 1906 р.) ці погляди очевиди дещо змінили ся.

мало його перенесене до Києва та іменоване доцентом російської історії в університеті св. Володимира. Сам факт, що Костомарів дістав катедру історії, яка мала вже деякі традиції, і взагалі консервативне університетське оточення примусило його кинути дилетантське розкидане сил і вийти глибше у предмет, котрий мав викладати. Костомарів мусів почути себе істориком. Але не відразу позбув ся давних наукових поглядів і симпатій, — се знати із змісту його перших лекцій на тему історії Славян. Вступна лекція опирала ся на творах старинних грецьких і римських письменників і зробила дуже добре вражіння на консервативній професорській колегії, — та вже в дальших викладах Костомарів почав запускати ся у нетрі мітології Славян і там міг аужити знов свої етнографічні матеріяли і розвинути свої погляди на народ і народну творчість (Лит. насл. с. 63—64). Ся тема знов відтягала його від історичних студій у тіснійшій значіню. Захоплений своєю новою темою Костомарів мав мало часу на продовжуване дослідів над Хмельницьким і на инші праці з української історії.

Про архивні занятя Костомарова сього часу знаємо лише те, що він добув деякі жерела до Хмельниччини з університетської бібліотеки (Лит. насл. с. 66). В тім часі також познакомив ся Костомарів з польським дослідником Константином Свидзинським, який доставив йому в оригіналі літопись Єрлича і обіцяв доставити инших матеріялів до історії козаччини (Лит. насл. с. 67—68).

До побуту Костомарова в Києві належить теж перша його участь в науковій інституції, яка видавала історичні матеріяли, в Комісії для розбору давних актів. Комісія була заснована недавно, 1843 р., але вже від 1830-их рр. був тут гурт людей, що займали ся горячо історичними й археологічними дослідями, як М. Максимович, нумізматик Шодуар, професор права Н. Іванишев, М. Юзефович, Свидзинский і ин. В липни 1845 р. вийшов під редакцією Іванишева перший том публікацій Комісії, Памятники, що містив записки луцького брацтва, акти до історії земельної посілости і матеріяли до часів Богдана Хмельницького. Костомарова притягнув до Комісії, здасть ся, проф. Іванишев; можливо, що Костомарів спеціально зацікавив ся виданими актами до Хмельниччини. Іменовано його 1846 р. членом-співробітником; членом сеї категорії був уже від 1845 р. Шевченко. В Комісії Костомарів не проявляв більшої діяльності, — може через університетські занятя, що з початку давали йому більше праці. Підняв ся лише одної праці — видати літопись Величка, яку Комісії передав московський професор М. Погодин. Але се видане не дійшло

до здійснення через арештоване Костомарова; редакцію обняв по-
нім Н. Рігельман.¹⁾

В Києві Костомарів взагалі почав вживати ся ближше в істо-
ричну працю і в часом мабуть під впливом таких людей, як Ма-
ксимович, Іванишев, Свидзинський і ин. розпочав би дослідн над-
минувшиною України, основані на докладніших жерельних студіях.

Арешт 1847 р. на довгий час перервав наукові праці Ко-
стомарова, перервав його звязки з Україною і не дав розвинути
ся студіям, що почали ся в Києві.

Праці Костомарова підчас його побуту в Саратові мали дуже
обмежений терен. З робіт, розпочатих на Україні, він писав Бог-
дана Хмельницького, на основі друкованих жерел, переважно ла-
тинських і польських письменників, що доставляв йому дальше
Свидзинський. Се, що він міг уживати тільки давних істориків,
а не мав доступу до актів, відбило ся на обробленю Хмельниччи-
ни. — „При помочи тих творів, пише Костомарів в автобіографії,
я мав можливість не тільки продовжати свою історичну працю, але
навіть привести її до такої форми, що вона потрібувала тільки
доповнюючого оброблення, а сю останню працю я лишав на той
час, коли буду вільний і знайду можливість поїхати в такі місця,
де є бібліотеки й архиви“ (Лит. насл. с. 70). Сі слова відкрива-
ють нам, як некорисно сі роки заслання вплинули на метод роботи
Костомарова: в основу конструкції своєї праці він вдав не акто-
ний матеріал, але твори пізнійших письменників, — починав від
менше достовірних жерел, а найважніші архивні матеріали від-
кладав тільки до доповнюючого оброблення... Ліпше методично була
підготовлена инша сучасна праця Костомарова на теми із внутріш-
ньої історії великоруського народа, бо матеріал до сеї теми могли
дати тільки акти.

Архивні дослідн міг вести засланець тільки в малій мірі, на-
скільки позволяли на се місцеві жерела. В бібліотеці саратівського
Собора він переглядав рукописі, які забрано у розкольників, між
ишим відкрив дуже повну копію Стоглава (Лит. насл. с. 77).
Поza тим він міг випадково стріннути якісь рукописні матеріали,
як нпр. той збірник актів і друків, що боронив жидів перед
закидом ритуальних убійств, який дав йому до розгляду в уряду
губернатор 1853 р. (Лит. насл. с. 74).

¹⁾ О. Левицький Пятидесятилетіе Киевской Комиссии для разбора
древних актов (1843—1893), Київ 1893.

Серед тих відносин невідрадних для історичних дослідів Костомарів знов вийшов у етнографію, — разом з п. Пасхаловою збирав великоруські народні пісні і потрохи друкував їх у місцевій орґані „Саратовскія губернскія вѣдомости“ (1851—54 р.)

II.

Нова ера для дослідів Коотомарова настала з його визволенням із заслання і з переїздом до Петербурга (осінь 1855 р.)

Що довгий поневільний перерв кинув ся Костомарів з западом до архивної праці. „Не було дня, в який я не сидів би у бібліотеці, — ішов туди о десятій годині рано і вертав вечором, звичайно о девятій годині... На обід зуживав не більше як пів години, виходячи з бібліотеки до одного з найблизших ресторанів. Так перейшло до чотирох місяців. Я майже у нікого не бував і потонув цілком у світі минувшини“ — (с. 81.) У Публичній бібліотеці крім друкованих жерел студював Костомарів рукописний відділ, славянський і польський. Теми, над якими працював, лишили ся ті самі, що були в Саратові, — з української історії Богдан Хмельницький, з великоруської внутрішній побут і культура XVI і XVII в. Сі праці вийшли по части друком: 1856 р. „Боротьба українських козаків з Польщею в першій пол. XVII в.“ (в Отечественних Записках) і 1857 р. „Богдан Хмельницький і поворот Полудневої Руси до Росії“ що другим виданем вийшов 1859 р. (тажже), в 1857—8 р. „Нарис торгівлі московської держави в XVI і XVII в.“ (у Современнику) і 1860 р. „Нарис домашнього життя й обичаїв великоруського народа в XVI і XVII в.“ (тажже).

В перших роках побуту в Петербурзі Костомарів ще не зривав зв'язків з етнографією. Протівно — перше видане матеріалів, яке він тоді редагував, відносно ся через половину до етнографії: се були Памятники старинной русской литературы, видавані заходом тр. Гр. Куселева-Безбородька, в яких Костомарів помістив давні оповідава, легенди, поучення і послання (вип. I і II 1860 р., вип. IV 1862 р.).

Але погалу нове окруження примусило його обмежити сі етнографічні інтереси і звернути ся більше інтенсивно до історії. Раз тільки ще в 1870 р. дав він втягнути ся у більше етнографічне видавництво і редагував Труды етнографічно статистичної експедиції (т. III, IV і V, 1872—74 р.). Позатим лише принагідно містив статі і замітки про народні пісні і звичаї.

Між тим 1859 р. Костомарова покликано на катедру російської історії у петербурзькій університеті, — через се його студії мусіли ще більше рішучо перейти до історії. Свої лекції він розпочав від питання про походження Руси, але потім звернув ся знов до новітніх часів. Давніші ідеї про значіння народа в історії знов утвердили ся у ній і тому з одної сторони звернув ся до великоруських народних рухів, з другої повернув знов до історії України.

Нова історія вимагала більше інтензивних студій у бібліотеках і передусім в архивах. Костомарів працював у бібліотеці публичній з великою витривалістю, — цілими днями, без віддиху. „Не дивлячи ся на довгі літні дні, я пересиджував там до ночі... Ні одного дня я не пропустив, щоби не бути в бібліотеці; читав багато і друкованого і рукописного“ (с. 110). До своїх праць почав втягати також жерела зпова Петербурга: вже 1857 р. був у Стокгольмі, 1859 р. в Москві (Лит. насл. с. 85, 109).

Головна епоха архивних робіт Костомарова почалась тоді, коли найважніша в Росії науково-видавнича інституція, петербурська Археографічна Комісія, запросила його до участі в своїй праці.

Археографічна Комісія мала вже тоді за собою значний період праці. Утворена ще 1828 р. при Академії Наук як археографічна експедиція, 1834 р. перетворила ся в урядову Комісію при Департаменті Народної Просвіти і видала 1836 р. чотири томи „Актив Археографічної Комісії“, потім дістала 1837 р. новий статут і веда дуже оживлену видавничу діяльність.

Членом Археографічної Комісії іменував Костомарова міністер народної просвіти 15. січня сс. 1860 р. Починаючи до іменування дала сама Археографічна Комісія, що дістала тоді дар 5.000 руб. від С. Литкина на видане матеріалів до російської історії; рішено продовжати Акти західної Росії і на редактора сього видавництва запрошено Костомарова. Цікавіше одначе видане випущено як окрему серію під назвою Акти полудневої і західної Росії.¹⁾ (Акты относящиеся къ истории южной и западной России).

Для видання віддано Костомарову до розпорядимости весь зібраний до того часу матеріал, — були там акти київської і черни-

¹⁾ Про праці Костомарова дають звістки протоколи Комісії — Лѣтопись вѣдѣній Археографической Комисіи т. I—X, Петербург 1862—1895. — В 1878 р. Костомарів зложив Комісії записку про свою редакційну діяльність, — (Лѣт. Арх. Ком. VIII с. 30—31, 35); сей документ дотепер недоступний.

гівської скарбової палати, чернігівської земської управи; могилівської й київської городської думи і ин. (Лѣт. I. с. 8). Потім доповнено збірку иншими набутими пам'ятниками, так нпр. в лютім 1860 р. перенав Костомарів колекцію актів сенатора Стороженка, яку передав комісії професор харківського університету А. Зернин (Лѣт. I. с. 4). Решту видавець мав доповнити жерелами, які сам вважає відповідними для цілості видання; се дало почин до широким архивним дослідів Костомарова.

Перегляд робіт Костомарова у різних архивах відкладаємо до окремого додатку; тут подаємо тільки загальні дати.

1860 р. крім праць у Публичній бібліотеці, студював в Петербурзі рукописи бібліотеки Духовної Академії. У вересні виїхав до Москви і працював в Архиві міністерства заграничних справ, в бібліотеці Духовної Академії, в Синодальній бібліотеці і в Троїцько-Сергіївській Лаврі.

1861 р. знов переглядав бібліотеку Петербурської Духовної Академії.

1862 р. вів праці в Публичній бібліотеці в Петербурзі.

1863 р. був у Москві в Архиві мін. загран. справ і мабуť в Архиві мін. справедливости.

1865 р. крім робіт в Публичній бібліотеці виїздив до Варшави, де переглянув бібліотеку Красінських, деякі монастирські бібліотеки і бібліотеку Цотоцьких у Вілянові.

1867 р. працював в Сенатським архиві в Петербурзі над Литовською метрикою, в Публичній бібліотеці у Вильні, і в архиві Радивилів у Несвижі.

1872 р. знов вів досліді в архиві Црав. Сената в Петербурзі.

В дальших роках більше обмежував ся Петербургом, користаючи з сього, що Археографічна Комісія могла визначати рукописи з инших архивів. Одначе сам давав ініціативу до розгляду менше відомих архивів, нпр. 1869 р. звернув увагу на Вишневець на Волини, де вже був підчас побуту в Рівнім, 1870 р. займав ся київським Центральним архивом, 1873 р. звертав увагу на бібліотеку Оссолінських у Львові.

Крім тих архивів, які переглянув сам особисто, Костомарів посередно при помочи инших дослідників користувався матеріалами з різних збірок, так що число архивів, з якими так або инакше познайомив ся, переходить суму шістьдесять.

Докладніших описів тих архивів Костомарів не полишив, — не мав на се часу, чи може й замишування. Знаємо тільки дві за-

писки його про стан архівів, які предложив Археографічній Комісії: 1865 р. про варшавські бібліотеки, 1867 р. про архив Радивилів у Несвижі. (Лѣт. Арх. Ком. IV 10 — 12, V. 15), оба звідомлення тільки загальні, не надто систематичні.

Коли Археографічна Комісія поручала Костомарову одне із своїх видавництв, очевидно числила на се, що він як редактор зможе зужити для нього всі ті багаті матеріали, що міг зустріти в різних архивах.

Видавництво Актів одначе не залежало від поглядів самого Костомарова, воно було значно звязане правилами, яких придержувала ся Археографічна Комісія у своїх публікаціях. Се були заірцеві видани у тодішній російській археографії; правила комісії обіймали всі важніші приписи, яких придержують ся і теперішні одиниці. Акти мали бути списані передусім з оригіналів; копії допускало ся. коли оригіналів не було. „При переписуваню актів заховано строга давні форми мови, але явні похибки писців справлено і довільне уживанє деяких букв і складів приведено до потрібної одноцільности; виїмком є власні імена і такі випадки, де форми вийшли із змішання церковної і народної руської мови, ріжночасовости актів і ин.; знаки переривання розставлені відповідно до зміслу і розкладу слів“. До актів додано палеографічні описи оригіналів або копій і означено, в якій бібліотеці або архіві переховують ся. Варіанти, доповнення, пропуски, похибки були зазначені під текстом. До кожного акту додано замітки. На початку тому є переднє слово, при кінці показчик імен і географічних назв.¹⁾ Костомарів мав отже перед собою добрі заірці і міг ними у своїх виданнях покористуватися, а навіть уліщити їх.

В першій томі Актів полуднево-західної Росії Костомарів мав помістити матеріал аналогічний до сього, що видано в Актах археографічної експедиції, в Актах історичних і Актах західної Росії. — диньоми й акти до часу XIV.—XVI в. Через се, що матеріал був різнородний і розкинений по різних архивах, виданє не йшло скоро. Тому Костомарів піддав Комісії плян, щоби рівночасно вести приготуванє до дальших томів, які мали містити більше одноцільний матеріал до історії козаччини. Таким способом III том Актів, що відносить ся до Хмельниччини вийшов уже

¹⁾ Акты собранные... археографическою экспедицією, Петербург 1836, том I с. VI і д.; Акты исторические собранные... Археографическою Комисією, Петербург 1841, т. I, вступ.

гівської скарбової палати, чернігівської земської управи, могилівської й київської городської думи і ин. (Лѣт. I. с. 8). Потім доповнено збірку иншими набутиими пам'ятниками, так нпр. в лютім 1860 р. переняв Костомарів колекцію актів сенатора Стороженка, яку передав комісії професор харківського університету А. Зерин (Лѣт. I с. 4). Решту видавець мав доповнити жерелами, які сам вважає відповідними для цілості видання; се дало почини до широких архивних дослідів Костомарова.

Перегляд робіт Костомарова у різних архивах відкладаємо до окремого додатку; тут подаємо тільки загальні дати.

1860 р. крім праць у Публичній бібліотеці, студіював в Петербурзі рукописи бібліотеки Духовної Академії. У вересні виїхав до Москви і працював в Архиві міністерства заграничних справ, в бібліотеці Духовної Академії, в Синодальній бібліотеці і в Троїцько-Сергіївській Лаврі.

1861 р. знов переглядав бібліотеку Петербурської Духовної Академії.

1862 р. вів праці в Публичній бібліотеці в Петербурзі.

1863 р. був у Москві в Архиві мін. загран. справ і мабуть в Архиві мін. справедливости.

1865 р. крім робіт в Публичній бібліотеці виїздив до Варшави, де переглянув бібліотеку Красінських, деякі монастирські бібліотеки і бібліотеку Потоцьких у Вілянові.

1867 р. працював в Сенатськім архиві в Петербурзі над Литовською метрикою, в Публичній бібліотеці у Вильні, і в архиві Радзивилів у Несвижі.

1872 р. знов вів дослідн в архиві Црав. Сената в Петербурзі.

В дальших роках більше обмежував ся Петербургом, користаючи з сього, що Археографічна Комісія могла визначати рукописи з инших архивів. Одначе сам давав ініціативу до розгляду менше відомих архивів, нпр. 1869 р. звернув увагу на Вишневець на Волини, де вже був підчас побуту в Рівнім, 1870 р. займав ся київським Центральним архивом, 1873 р. звертав увагу на бібліотеку Оссолінських у Львові.

Крім тих архивів, які переглянув сам особисто, Костомарів посередно при помочи инших дослідників користував ся матеріалами з різних збірок, так що число архивів, з якими так або иннакше познайомив ся, переходить суму шістьдесять.

Докладніших описів тих архивів Костомарів не полишив, — не мав на се часу, чи може й замишування. Знаємо тільки дві за-

писки його про стан архівів, які предложив Археографічній Комісії: 1865 р. про варшавські бібліотеки, 1867 р. про архив Радзивилів у Несвижі. (Лѣт. Арх. Ком. IV 10 — 12, V. 15), оба звідомлення тільки загальні, не надто систематичні.

Коли Археографічна Комісія поручала Костомарову одно із своїх видавництв, очевидно числила на се, що він як редактор зможе зужити для нього всі ті багаті матеріяли, що міг зустріти в різних архивах.

Видавництво Актів одначе не залежало від поглядів самого Костомарова, воно було значно звязане правилами, яких придержувала ся Археографічна Комісія у своїх публікаціях. Се були взірцеві видані у тодішній російській археографії; правила комісії обіймали всі важніші приписи, яких придержують ся і теперішні одиниці. Акти мали бути списані передусім з оригіналів; копії допускало ся. коли оригіналів не було. „При переписуваню актів заховано строго давні форми мови, але явні похибки писців справлено і довільне уживанє деяких букв і складів приведено до потрібної одноцільности; витіком є власні імена і такі випадки, де форми вийшли із змішани церковної і народної руської мови, різночасовости актів і ин.; знаки переривання розставлені відповідно до зміслу і розкладу слів“. До актів додано палеографічні описи оригіналів або копій і означено, в якій бібліотеці або архіві переховують ся. Варіанти, доповненя, пропуски, похибки були зазначені під текстом. До кожного акту додано замітки. На початку тому є переднє слово, при кінці показчик імен і географічних назв.¹⁾ Костомарів мав отже перед собою добрі взірці і міг ними у своїх виданнях покористувати ся, а навіть удішшити їх.

В першій томі Актів полуднево-західної Росії Костомарів мав помістити матеріял аналогічний до сього, що видано в Актах археографічної експедиції, в Актах історичних і Актах західної Росії. — диньоми й акти до часу XIV—XVI в. Через се, що матеріял був різнородний і розкинений по різних архивах, виданє не йшло скоро. Тому Костомарів піддав Комісії план, щоби рівночасно вести приготуванє до дальших томів, які мали містити більше одноцільний матеріял до історії козаччини. Таким способом III том Актів, що відносить ся до Хмельниччини вийшов уже

¹⁾ Акты собранные... археографическою экспедицією, Петербург 1836, том I с. VI і д.; Акты исторические собранные... Археографическою Комисією, Петербург 1841, т. I, всту і.

1861 р., а I том спинив ся до 1863 р. З огляду на се одначе, що оба томи редагував Костомарів одночасно, розпочинаємо огляд від I тому.

Том I, виданий 1863 р., у переднім слові має зазначене, що друкував ся під редакцією члена-редактора Археографічної Комісії Миколи Костомарова. Переднє слово не подає програми цілого видавництва, лише зміст сього тому, що обіймає період від половини XIV до кінця XVI в., докладніше 1361—1598. Зміст подає такі відділи:

1) різні грамоти з поданнями удільних князів, що знаходили ся під властю великих князів литовських (6 чисел);

2) грамоти з наданнями вел. князів литовських приватним особам на володінє а) землями і маєтностями, що подають матеріал для пізнання прав і способів землеволодіння, б) дворами з землями (30);

3) грамоти з наданнями на володінє денним правом (1);

4) грамоти з наданнями вел. князів литовських на достоїнства і уряди а) на воеводство, б) на староство, в) на єпископство, г) на архимандрію, д) на уряд протопопа, е) на шляхотський стан, на уряд королівського слуги (9);

5) грамоти, що відносять ся до різних звичаїв правного побуту: а) вдовичі, б) послушні, в) вкладні, г) данні, д) замінні, е) купчі, ж) розїздні, з) з наданєм, и) духовні, і) запись про придане, к) про поділ, л) відказуючі для монастирів, м) переказуючі для приватних осіб, н) правні, о) спірні, п) судові справи, р) поручення, с) заємне письмо, т) грамота про утікаючих людей (разом 43);

7) грамоти й акти, що мають історичний і археологічний інтерес у відношеню: а) до церковної управи й порядку, б) до монастирської управи й устрою, в) до управи й порядку римокатолицької Церкви, г) до управи і устрою городів (перечислені подрібні), д) до торгівлі, е) до управи й устрою земель (перечислені), ж) до великокняжих і державних доходів, з) до відносин між Литвою і Польщею, и) до надужит в управі, і) до порядків на соймі, к) до укріплення замків, л) до церковних справ, що попередили унію і відносять ся до неї, м) до жидів, н) до низових козаків, о) до відносин між Молдавою й полудневою Руссю в церковних справах, п) до подорожий східних монахів по Русі, р) до відносин з Кримом, с) до нападів Татар, т) до зносин з Московщиною, у) до війни Жигмонта Августа з Лівонією, ф) до війни

московської держави зі Стефаном Баторієм, х) до подробиць приватного побуту (разом 35).

Цілий том містить 238 чисел, — в переднім слові цитовано лише 184 чисел, отже подано зміст не всіх актів. Таким способом вступ має лише загальне значіння, — до спеціальних студій над якоюсь темою не дає повних вказівок.

У вступі зовсім не подано, з яких бібліотек і архивів добуто акти. Можемо се доповнити, переглядаючи поодинокі акти.

Головна часть актів взята з Литовської Метрики, з архива при Правительствующім Сенаті в Петербурзі і Коронної Метрики тамже, — разом 140 актів. З Публичної бібліотеки в Петербурзі взято 15 актів, з Архива 6. уніятських митрополитів при С. Синоді 10, з архива Департаменту народної просвіти 2, зі збірки Археографічної комісії 6, з архива гр. Т. А. Толстого 1. З Румянцевського музею в Москві взято 6 актів. З Литви і Білоруси: з архива Катедрального Собора у Вильні 3 акти, з архива магістрату в Городні 2, з архива уніятської духовної консисторії в Полоцьку 2, з духовної семінарії в Могилеві 1, з духовної консисторії в Могилеві 2, з повітового суду в Мстиславі 2, із збірки Пітуха в Хотевичах лепельського повіта 1, з польських бібліотек згадується головний архив королівства 1, і пулавська бібліотека 2. З київських архивів ужито — з духовної академії 5, скарбової палати 7. З Галичини одержано копії актів за посередництвом Дениса Зубрицького: із Ставропілійського архива у Львові 3, з архива гр. кат. капітули у Львові 3, із збірки Зубрицького 9, з бібліотеки Оссолінських 5, з архива городських актів 1, з архива гр. кат. єпископа в Перемишлі 1, з архива гр. Тарновського в Дзікові 3, з архива гр. Борковського в Острові стрийського повіта 1 (виданий в „Дністровій Русалці“).

Поодинокі документи уложені хронологічно, групами після володіння литовських вел. князів або польських королів, — від Ольгерда, Витовта, Свидригайла і Жигимонта Кейстутовича аж до Жигимонта III. Документи, що прийшли пізніше, входять у додаток, де вже поділу на групи нема.

Як виглядає видане окремих документів, даємо приклади (в перекладі).

Над документами напис:

15. — 1424 сериия 17. Грамота з наданєм князя Свидригайла на маєтність, дана Драгосиновичу.

Під грамотою:

Оригінал писаний на пергаментовім листі. В низу грамоти прикріплена печать на шовковім шнурку білої, червоної і зеленої краски. Старий. — Переховується в Пулавській бібліотеці.

Другий приклад. На горі документу:

69. — 1518 лютого 21. Купча запись кіївського митрополита Йосифа на половину села Прилітти.

Потім сам акт; на кінці замітки:

Оригінал писаний на великім пергаментовім листі, ширини $7\frac{3}{4}$ довжини $12\frac{1}{2}$ вершків, густою, але читкою скорописю. Замість точок поставлено в кількох місцях прописні букви. Численє літ церковними літерами. В низу: Писель дьякь господаря короля его милости Васко Петровичь Заройскій. На загибі краю листа було привішених шість печатей на шовкових малинових і зелених шнурках. На обороті грамоти кілька приписок про зміст її, але пізнійших; також архивні нумери.

Переховується в архіві бувших греко-уніятських митрополитів при Святійшим Синоді.

В замітках під документами пильну увагу звертав видавець на оригінали. Зазначено матеріал, на яким писано документ, — пергамін чи папір, при папері його рід (нпр. бавовняний), величину, — ширину і довжину. При письмі названо устав, півустав, скоропись; почерк великий чи малий, простий чи крутий, знаки перепинання, великі букви і ин. Замічено, чи численє літ в цифрах чи буквах, при деяких документах, чи є підписи чи нема. Зокрема описана печать: втиснена, чи привішена; на яким воску, якої краски шнурки чи ленти; який напис на печаті, деколи й герб. Які є замітки на документі, архивні знаки, дописки і ин. В яким стані переховував ся документ; в яким архіві перехований, часто в докладнійшою сигнатурою. При копіях всіх тих подробиць нема, зазначено тільки, де вони знаходять ся.

Опис документів є отже досить вичерпуючий і нинішні едіції дають не багато більше. Чи ці описи робив сам Костомарів, цього не знаємо певно; деякі документи дїставав уже з готовим описом, як нпр. копії галицьких документів від Зубрицького. Взірцем для описів служили очевидно давнійші видання Археографічної Комісії. В порівнянню з ними у Костомарова можна замітити некорисну зміну у двох напрямках: перше, що до поодиноких документів не додано річевих пояснень, як се роблено в попередніх виданнях комісії; друге, що зовсім не долучено індєксів осіб і місцевостий, хоч і се давнійше було в практиці.

До видання II тому Актів ЮЗРоссії маємо деякі згадки в протоколах Археографічної Комісії.

На засіданню 26. листопада сс. 1861 р. Костомарів заявив, що для доповнення II т. Актів ЮЗРосії треба йому переглянути ще акти Архива Міністерства Заграничних справ у Москві; тому протягом літа бажав би особисто бути в Москві, переглянути відповідні акти і деякі з них переписати на місці; інші документи, значнішого об'єму, можнаби еwentуально визначити до Петербурга. Комісія згодила ся на се бажане, рішила погадити відповідні формальности і дала Костомарову відпустку на два місяці, з дозволом наняти в потребі копистів на рахунок комісії. (Лѣт. Арх. Ком. IV с. 3).

На засіданню 9 січня сс. 1865. Костомарів предложив комісії копію з рукописи Імп. Публичної бібліотеки п. в. „Книжка мниха Івана Вишенського на Потійськую ересь“. Сей твір як важний документ до історії унії він проєктує видати у II. томі Актів полуд.-зах. Росії. Комісія рішила передати твір Вишенського до попереднього розгляду духовної цензури! Цензура письмом 4 лютого с. р. дозволила на друк рукописи. (Лѣт. Арх. Ком. IV с. 1—3).

Другий том Актів вийшов з друку в жовтні с.с. 1865 р., (Лѣтоп. А. К. IV с. 10.)

Том II., виданий 1865 р., містить в головній часті документи від 1599 до 1636, в додатках 1266—1598 і окремо 5 полемічних творів.

У переднім слові поданий знов перегляд актів після тем, для яких вони мають „історичне й археологічне значінє“; починає ся від церковної унії і релігійних відносин і переходить до тем внутрішнього життя. Окрему замітку знаходимо про се, чому Археографічна комісія рішила видати в сїм томі також полемічні писання Івана з Вишні і Леонтія: „вони будуть не маловажним набутком для науки рідного опису побуту й археології, як тому, що поясняють деякі подробиці епохи появи унії і характер осіб, що брали участь у сїм ділі, так ще більше тому, що представляють живе і займаюче зображенє понятя, світогляду, вірувань, церковного порядку, громадянських умов, звичаїв, обичаїв і взагалі всіх видів життя Полудневої Руси“. Таксамо замітною уважає видавець промову Івана Мелешка. Повинні звернути на себе увагу також акти до історії дніпрянських козаків, „тому що кидають у многим нове світло на ту важну сторону полуднево-руської історії“. „Акти, що відносять ся до побуту городів, до торгівлі і промислів, також доставляють корисний матеріал для науки“. Сі пояснення — свого рода оборона актів з побутовим змістом, які

видавець подавав побіч політичних документів; замітки про твори Вишенського прийшли мабуть у зв'язку з сею духовною цензурою, якій віддавано старого письменника.

Подібно як в I томі, і тут головна часть актів походить з Литовської Метрики — 80 чисел. З Публичної бібліотеки в Петербурзі взято 2 акти і 4 твори Вишенського; з архива 6. уніятських митрополитів при С. Синоді 37 актів; із збірки Археографічної комісії 4 числа; з Румянцевського музею в Москві 1 акт. З архива магістрату в Городні приходить 1 акт, з братського монастиря в Могилеві 3, з духовної консисторії тамже 1, з полоцького магістрату 1, з архива уніятської консисторії в Подольську 2, з архива катедрального собора у Вильні 1. З України використано лише архив духовної консисторії в Києві, 3 числа, архив церкви св. Василя у Володимирі 1, мгарський монастир у Лубнах 1; з Галичини є із архива Ставропігії у Львові 4 числа, з архива гр. кат. капітули у Львові 1, з архива городських і земських актів 1, з бібліотеки Оссолінських 1, з церкви в Городку 1, із збірки свш. Кирила Блонського в Шешорах, з бібліотеки Адальберта Павліковського в Медиці 2. Із шведських архівів маємо 2 числа. При кільканацятьох числах не зазначено, з якого архива походять.

Поza тим II том нічим не вирізняється від I тому актів.

Рівночасно з виданєм I і II тому Актів ЮЗР. приготував Костомарів том III і викінчив його скорше від попередніх. Як співробітник приступив до праці й Пантелеймон Куліш і се зазначено у виданю; але як поділили ся роботою оба товариші, не знаємо.

Головним жерелом до цього тому були акти московського Архива міністерства заграничних справ. Костомарів звернув на них увагу мабуть підчас побуту в Москві 1860 р., де був з поручення Археографічної Комісії (Лит. насл. с. 118); потім в листопаді і грудні управа архива вислала вибрані серії актів до Петербурга на адресу Комісії. В протоколах Комісії згадують ся, 1) „малоросійські діла“ зв'язок III 1638—1646 і 1648 р., IV. 1649—1651 р., V (?) 1651—1654 р., XII 1655—1657 р., XV 1658—1659 р. і 2) „польські діла“ зв. XLVIII і XLIX 1645 р. і інші з 1649 і 1650 р. (Лѣт. Арх. К. I 18, 19—20).

Про техніку видання оповідає Костомарів коротко; що матеріали „віддав з початку до переписання, а потім, постійно вибираючи з них що більше годяще, вислав постійно до друку“. (Лит. насл. 119).

Третій том вийшов з друку 1861 р..

У переднім слові замічено, що сей том аложений з діл бувшого Малоросійського Приказа і діл польських, — замітка не-вповні вірна, бо „Малоросійський Приказ“ в часах Хмельниччини ще не існував. Акти обіймають час від 1638 до 1657 р. Матеріал, який дав Архив міністерства заграничних справ, був зовсім иншого рода, як жерела ужиті в I і II томі Актів: се в переважачім числі протоколи з реляцій московських агентів, й лише-винятково попали акти иншого рода. Тому виданє було легше, як попередних томів, і могло бути переведене більш прецизно. Одначе видавець не відступив від звичайної схеми, а де відступив, то на некористь видавництва.

У вступі, як звичайно, є поділ після груп, до яких можна віднести акти. Групи уложені досить довільно, нпр. до Хмельниччини є такі відділи:

9) до повстаня Богдана Хмельницького і його воєнних ділань в 1648 р.;

10) до козацьких воєн в 1649 році і між иншим до збаражської облоги і зборівської битви;

11) до подій 1651 р. і між иншим до берестейської битви;

12) до зносин Хмельницького з Московщиною до прилученя Гетьманщини;

13) до зносин Хмельницького про прилученю;

14) до воєнних подій в полуднєвій Руси в 1656 р.;

15) до зносин Хмельницького з Уграми;

16) до зносин Хмельницького з Австрією;

17) до подій останнього року гетьманства Хмельницького.

При описі поодиноких чисел зроблено сю важку ошибку, що зовсім не означено сигнатурою, з яких фасцикулів взято який акт; через се, хто бажав би побачити акт, не має ніяких вказівок, де б його віднайти... Поза тим звичайно зазначено тільки, чи се оригінал, чи концепт з поправками, чи копія. Лише при деяких українських оригіналах є докладніший опис. Для прикладу одно число:

270. — 1649, вересня 9. Відповідь Богдана Хмельницького до сівських воєводів з прошенем вибачити помилку в царськїм титулі і з повідомленєм про свій розпорядок що до пограничних обид і шкід московським людям.

Під документом:

Оригінал, на позовжнім білїм листі. На коверті адрес: [пропускаю]. — Під адресом письмо запечатане в середини червоным лямом, а на вверх на папері відтиск невеликої печати,

на якій зображене козака в короткім уборію і в перекутій на бік шапці, з мушкетом на плечі і шаблею при боці; над ним в обвіді хрестик і там же кругом печати напис: ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕГО КОРОЛЕВСКОЙ МЛСТИ ЗАПОРОЗСКОГО.

Про транскрипцію актів не маємо повних вказівок, лише при одній з копій є така замітка: „Перенисчик очевидно не був обізнаний з пів-польською мовою, якою писало тодішнє полуднево-руське духовенство і тому переначив багато слів, так що вони втратили всяке значінє. Редакція відтворила їх після догадки“. (III ч. 5).

Пояснень і показчиків нема.

Том IV, виданий 1863 р. під редакцією самого Костомарова, обнімає час гетьманства Виговського, 1657—59. Матеріал взятий з московського Головного Архива заграничних справ. Про зміст тому замічено у вступі, що він „складаєть ся з царських грамот, гетьманських писем і універсалів, статейних списків воеводів, послів і післанців, яких висилано в Малоросію, писем Малоросіян і инших осіб, відповідий пограничних воеводів, протоколів слідств, прошень і т. д.“ Одначе і тут при поодиноких актах не зазначено сінатури. У вступі знов поділ на групи після змісту. Показчиків нема.

Том V, виданий 1867 р., матеріали з діл б. малоросійського приказа з архивів міністерств заграничних справ і справедливости, за час 1659—1665 р. У передмові коротка замітка про се, які події відбули ся в тім часі: похід Шереметева, поразене під Слободищами і Чудновом, суперництво кандидатів до будави, нїжинська чорна рада і т. д.; тут же звичайний зміст з поділом на групи. Від сього тому починаєть ся корисна зміна, що при поодиноких актах подана докладнійша сінатура, з яких „в'язків“ і чисел акти взяті.

Том VI, виданий 1869 р., обіймає 1665—68 р., з архивів міністерств заграничних справ і справедливости. Новістю тут — два показчики до сього тому: осіб і географічний. Ся важна реформа, що так облекшує користуванє актами, прийшла на рішенє Археографічної Комісії, що на засіданю 17 серпня 1868 р. постановила на будучність до кожного тому видань додати показчик (Лѣт. V 50); уложене показчиків взяв на себе співробітник комісії М. Щербakov. (Лѣт. V 83). На засіданю 27 серпня сс. 1840 р. Костомарів повідомив комісію, що мусять особисто їхати до Москви, щоби вибрати в Архивах міністерства загр. справ і справедливости акти до VII т. Актів Ю.З.Р. і комісія рішила

просити, щоби Костомарову дозволено оглянути оригінальні документи арх. загр. спр. до історії України, з яких копії показати ся не зовсім вірні (Лѣт. V с. 144, 162.)

Том VII, виданий 1872 р., з актів архивів заграничних справ і справедливости, обнімає 1668—69 р. і доповнення до 1657—62 р. Показчики осіб і географічний. Передне слово до VII т. читав Костомаров на засіданню комісії 22 мая сс. 1872 р. (Лѣт. Арх. К. VI 46)

Том VIII, виданий 1875 р., з архивів мін. загр. справ і справедливости, за час 1668—69 р., і додатки 1648—1657. Показчики, як вище.

Том IX, виданий 1877 р., за час 1668—72. З яких архивів видано акти, сього у переднім слові не зазначено, але при кождім числі є докладна вказівка, в яким архиві і в яких фасцикулах міститься який акт.

IX том предложив Костомарів комісії 15 грудня 1877 р., повідомляючи про плян дальшого, X тому.¹⁾ При тім член комісії А. Бичков (один з найбільше заслужених видавців, директор Публичної бібліотеки в Петербурзі) замітив, „що при дальших томах сього видання булоби бажано сї документи, що мають значінє і вартість для якої одної подробиці, або служать тільки для звязи між друкованими документами, одним словом документи другорядні, не друкувати повним текстом, а виложити їх зміст у примітках. Такий поділ документів поревести і витягнути з них дійсно важне може з безсумнівним успіхом такий знавець історії Малоросії, як М. І. Костомарів“. Костомарів згодив ся на погляд Бичкова і пояснив, що до сього часу він не рішав ся брати на свою ініціативу такого поділу документів. (Лѣт. Арх. К. VII с. 140.)

Се внесенє поважного члена Комісії, поставленє в такий тактовний спосіб, було одним з проявів критики, яку стрічали видання Костомарова зі сторони спеціалістів. Далеко більше острі закиди помістив уже кілька літ скорше Геннадій Карпов у книжці: Критическій обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ до исторіи Малероссіи относящихся (Москва 1870). Тут переведена критика „Богдана Хмельницького“ та III і IV т. Актів.

Основною хибкою видавництва Актів є се, що видавець брав

¹⁾ Вже на засіданню 23 липня сс. 1877 р. Комісія рішила вислати Костомарова до московських архивів мін. справедливости і загр. справ, для вибору документів до X т. Актів (Лѣт. А. К. VII с. 132).

„Малоросійські Діла“ тільки в одного архива Міністерства загр. справ, а не заглядав до Мін. справедливости, — хоч і сей архив був уже доступний. Тимчасом акти до Хмельниччини є в обох архивах і то не раз поділені в той спосіб, що початок і кінець якоїсь справи є в однім архиві, середина у другім. Дальше видавець висловлюєть ся неточно, що говорить вже в часах Хмельницького про діла „Малоросійського Приказа“, — тимчасом сей приказ оснований пізнійше (к. 1663 р.), тодіж українські справи належали до приказів Посольського і Разрядного; може бути, що часть тих актів передано потім Малорос. Приказови, — але се ще непевне. — При виданю актів видавець все повинен замітити, котрі части архивних матеріалів він публікує, котрі пропускає, — Костомарів робить дуже великі пропуски, викидає навіть цілі справи (як нпр. акти до переяславських переговорів 1654 р.) і нічим не мотивує своїх пропусків. — Документи призначені до друку видавець друкує в цілости, пропускаючи хіба тільки титули і деякі повторення. З таким способом видаваня не вповні можна згодити ся, — є багато актів такого маловажного змісту, що їх не варто передруковувати, а досить подати рефести, або один акт для прикладу в цілости, иншіж в короткім змісті. Взагалі систему виданя треба змінити в той спосіб, щоби подати докладний перегляд цілого „діла“, і передруковувати з нього всі важні акти в цілости, маловажні в рефестах, — тоді виданє не буде таке обрізане, як у Костомарова і рівночасно не попадуть в нього непотрібні дрібниці; публікація займе менше місця і віддасть більше користи для науки. — Важні хиби є у Костомарова і при описі актів. Рідко згадуєть ся, на яким папері писаний акт, на яким числі листків; навіть не означена архивна сигнатура. Оригінальний заголовок документа часом пропущений, часом поданий тільки у редакційнім заголовку.

Ся критика мусіла зробити сильне вражінє в Археографічній Комісії, — слідна тенденція, щоби Костомарова поводи усунути від виданя Актів і заступити його ліпшою, більше методичною силою. Таким наслідником Костомарова став його критик. — Карпов.

Х том Актів, виданий Г. Карповим, значно відбігає своїм характером від томів, які видав Костомарів. Карп з публікував матеріали до спеціальної теми в історії Хмельниччини до переговорів гетьмана в Москву 1653 і 1654 р., тому й акти, зібрані тут мають одноцільний вид. Издавець дуже старанно перевів усі ті засади, які ставив у критиці видань Костомарова, — його ви-

дане дійсно можна уважати взірцевим на тодішні часи як що до змісту, так що до форми.

Можна було сподівати ся, що й Костомарів під впливом критики і маючи ліпші взірці переведе якусь реформу у своїй редакції. Але до сього не прийшло, — поважний вік історика і його давня рутинна не могли наломити ся до нових вимогів. Дальші томи Костомарова нічим не різнять ся від попередних.

Том XI, виданий 1879 р. містить акти з архівів мін. загр. справ і справедливости за 1672—1674 р., редактовані Костомаровом, і як додаток акти московських посольств 1657 р. під редакцією Карпова. До обох частий додані спільні показчики. Різниці між виданем Костомарова і Карпова, які піднесено вище, тут полишили ся: Костомарів не скористав з удіпшень свого товариша.

Том XII, виданий 1882 р., з тих самих архівів, за 1675—1677 р., і том XIII, виданий 1884 р., за 1677—1679, з показчиками, — се останні томи видані Костомаровом, в той сам спосіб як попередні¹⁾. Дальші два томи підготував уже Г. Карпов.

В 1871 р. Археографічна Комісія рішила звинуту видавництво Актів і на їх місце отворити нову серію під назвою Русская Историческая Библиотека. Костомарова рішено полишити при редакції і віддати йому до виорядкованя III. том Библиотеки; для сеї ціли він перебрав акти Архива мін. загр. справ до Хмельниччини 1656 р. і акти Малоросійського Приказа 1662—63 р. з Архива мін. справедливости (Лѣт. Арх. Ком. IV с. 10—11). Одначе план видавництва по відразу здійснв ся і Костомарів ті матеріали опублікував в Актах ЮЗР. В Р. Історичній Библиотеці Костомарів брав потім невелику участь; в томі III, 1876 р. з під його редакції вийшов тільки Н-р 4., „Відривок з літописи про часи царя Івана Василевича Грізного“ (с. 161—294). На початку тексту замітка: „Із рукописи XVII в., що належить до бібліотеки Александроневської Лаври, зазначеної в Історії російської держави під іменем Александроневської Літописи. Отсей відривок обіймає час від 1563 до 1567 р. включно“. Під текстом стрічаємо нотки: поясненя до деяких осіб і місцевостий, поправки похибок рукописи. — Продовжувати виданя Костомарів не міг через хворобу очий, що тоді стала дуже поважна, і мусів передати редакцію А. Тимофєєви (Лѣт. А. К. VIГ с. 24).

¹⁾ В XIII т. у. вступі зазначено, що використано матеріали архівів мін. заграничних справ і справедливости, в дійсности в мін. загр. справ ніяких актів нема..

В сім огляді археографічних занять Костомарова ми мали нагоду підчеркнути характеристичні риси і головні пркметн його праці. Тут можна піднести ще раз найголовнійше.

Костомарів був у нас одним з найліпших знавців архивів. Ледви чи хто з наших дослідників того часу дорівнював йому на сім полі: не було важнійшого архива ні бібліотеки, з якими Костомарів не був знайомий сею або иншою дорогою; близші йому бібліотеки і архиви він перестудіював досить основно. Ерудиція, яку здобув наш історик тою працею в архивах, позволяла йому на багату і різнородну творчість.

Як дослідник архивів Костомарів бачив, в яким занепад і руїні є ті захисти давних пам'яток, як важко ними користувати ся і кілька праці треба, щоби довести їх до ладу.

В дискусії, яку веда Археографічна Комісія в жовтні 1870р. про се, чи потрібний опис Центрального Архива в Києві, Костомарів сказав: „Говорити, що подібні описи не приносять ніякої користи для кабінетних занять ученого, тоді, як вони признають ся неопінені й необхідні при розслідах в самім архиві. — се те саме, що сказати, що не треба видавати каталога бібліотеки тому, що кождий може прибути в саму бібліотеку і там переглянути каталога. Тимчасом користь з друкованих каталогів і взагалі по можности як найбільше познакомлене публіки зі змістом бібліотек, ледви чи потребує доказів. Люди, що займають ся наукою, живуть не в однім місці і само собою розумієть ся, що для кожного з них дуже важно знати, що є інтересного для нього в місці, віддаленім від нього. Заки розглянути річ, треба дізнати ся про її існуванє. Для ученого, заки він рішить ся їхати до Києва, щоби користати з архива, дуже корисно буде переглянути опис, щоби побачити, чи є там се, що потрібне для його наукових цілий“. (Лѣтоп. Арх. К. V прот. с. 147—8.)

Але сам Костомарів до таких описів не забирав ся, — як ми вже піднесли, не мав на се часу і мабуть замилюваня. Масмо вражінє, що для нього всею присминістю було переглянути побіжно якийсь архив і добути з нього все те, що можна було ужити зараз до синтетичної праці; щоби сі матеріали близше описувати або публікувати, се вже стояло на другім місці.

При тім Костомарів під впливом етнографічних студій набрав ся свого рода легковаженя для історичних жерел у тіснійшій значіню. Особливо жерела, що відносили ся до політичного життя в минувшині, він недоцінював; адміністрація, політика, дипломат-

тичні зносини, державне законодавство, — се були для нього річі другорядної вартости, — через се і політично-історичні жерела він маловажив. Вже більше цінив документи давньої культури, побуту, літератури; здавалося йому, що сею дорогою може підійти ближше до зрозуміння минувшини. Але найбільше він цінив сі останки минувшини, що полишилися доси в народі, — вірування, погляди, приповідки, народні пісні, се були для нього найцінніші документи народнього життя. У вступі до першого тому Памятників старинної руської літератури 1860 р. Костомарів пише:

„В теперішній час, здається, вже дозріла свідомість, що для зрозуміння змісту історії не досить самих оповідань про минувлі політичні події, знання законів, указів, дипломатичних зносин і взагалі всіх жерел, що відносять ся до державного і адміністративного устрою. Тільки уперті старовіри можуть іще сумніватися про се, що державність з усіма її признаками се тільки видимий історичний прояв народнього життя і що життя творить зміст того, що підходить під історичне розуміння. Без знання народнього духа, понять, поглядів, вірувань, співчувань, антипатій, добрих сторін і хиб народа, неможливий ясний погляд ні на політичні події, ні на внутрішні установи“...

Так писав Костомарів тоді, коли саме приступали до видання перших томів Актів. Зрозуміла річ, що його видання не могло бути таке, як видання інших археографів, що з переконання були істориками і тільки істориками. Маючи се перед очима, можемо витолкувати собі, чому Костомарів дає першенство жерелам з побутово-культурним характером, а поминає мовчки найважливіші політично-дипломатичні акти. Розуміємо, чому він скорочує важні документи, а менше важні висуває на перший план; чому не старався о докладний опис жерел, подає недостаточну сигнатуру, занедабує пояснення, не дає показчиків і т. д. Костомарів не мав поважання для історичних документів так само, як не цінив державних форм у минувшині; альфою і омефою для нього був напівмітичний народ із своєю півмітичною творчістю...

При всіх тих недостачах публікації Костомарова полишилися величавим пам'ятником його праці. Дванацять томів Актів, не говорячи про інші другорядні видання, се такий вклад в українську археографію, яким не може похвалитися ніхто з його попередників ні наслідників. Хоч нині дослідник мусить відносити ся критично до тих видань і користується ними з певною обережністю. — то при тім маємо свідомість, що без того великого труду

Костомарова не булиб нині можливі досліді новійшої історії України. В своїх відносинах, при своїм складі ума, при своїх наукових поглядах Костомарів дав тахітум того, що міг дати нашій науці.

III.

Д О Д А Т О К.

Архиви і бібліотеки, якими користувався Микола Костомарів.

(Зіркою * означені архиви, в яких Костомарів працював особисто; без ліякого знаку ті, в яких користав через другі руки.)

1. Варшава. Головний Архив польського королівства. — один акт виданий в Актах ЮЗР. I ч. 55.

2.* Варшава. Бібліотека Красінських. В бібліотеці був Костомарів підчас свого побуту у Варшаві. у вересні-жовтні сс. 1865 р. (Лит. насл. с. 163, 167); про вислід своїх студій давав письмenne справозданє на засіданню Археографічної Комісії 16 жовтня с.с. 1865 р. Головну увагу звернув тоді на матеріали до „Смутного времени“; які саме рукописи переглядав, сього не можна докладно ствердити, бо Костомарів разом згадує про матеріали із бібліотеки у Вілянкові, — се були збірники в роді Silva hegum. Крім сього привіз К. фотографічну знимку з одної новгородської судної грамоти. Костомарів звернув увагу, що в бібліотеці Красінських у рукописах, які переняла бібліотека по ір. Свидзинським, є багаті матеріали, особливо до історії козащини, з яких дещо використано в Актах київської комісії. Близий розгляд К. відкладав до пізнішого часу (Лѣт. Арх. К. IV с. 10—12) В монографії *Смутное время* (1866) з бібліотеки Красінських цитовано рукописи: В. 1. 3, В. 1. 4, В. 1. 6, В. 1. 8, В. 2. 3, може й інші, означені недокладно (Шол. Собр. II ч. 74, 120, 132, 159, 175, 325 і ин.)

3.* Варшава. Монастирські бібліотеки — близько названі — оглянув Костомарів 1865 р. підчас побуту в Варшаві (Лѣт. Арх. Ком. IV с. 11.)

4. Вильно. Архив Катодрального Собора — акти видані в Актах ЮЗР. I ч. 67, 134, 141, II ч. 75.

5.* Вильно. Публична бібліотека. В 1867 р. переглядав К. рукописи і використав збірник статей до епохи 1794 р. (Лит. насл. с. 170) крім сього у Богдані Хмельницьким згадуєть: „виденська рукопись; належала до Малиновського; копії

актів, що відносять ся до 1648, подані П. Кіркорм⁴. Ист. Моногр. вид. Кожанчиков т. III с. XI (жерела ч. 74) — В Последние годы Рѣчи-посполитой згадана з сеї бібліотеки рукопись дерегинської бібліотеки (Собр. Соч. VII, 1995, жерела т. 14.)

6.* Вишневець (на Волині). Бібліотека гр. Мнішха, потім Плятера. 1845 р. старав ся Костомаров переглянути рукописи гр. Мнішха, але не дістав дозволу від власителя (с. 54—56.)

На засіданню археографічної комісії 16 липня с.с. 1869 р. Костомарів звернув увагу, що у Вишневеці в бібліотеці гр. Плятера є багато інтересних документів до історії Росії і Польщі і що було б бажане уладити туди археографічну поїздку; комісія рішила зробити се при найближшій нагоді (Лѣт. V, 100—1.)

7.* Вілянів (коło Варшави). Бібліотека Потоцьких. Костомарів був тут кілька разів підчас побуту в Варшаві у вересні-жовтні с.с. 1865 р. Шукав матеріалів до історії „Смутного времени“, але замітив також, що в бібліотеці є багато матеріалів до козацьких повстань. (Лѣтоп. Арх. Ком. IV прот. с. 10—13; Лнт. насл. с. 167.)

В жерелах до Смутного времени згадують ся рукописи бібліотеки в Вілянові (Пол. Собр. II, 1905, с. 9.)

8. Володимир волинський. Архив церкви св. Василя — в передруку видано один акт в Актах ЮЗР. II ч. 8.

9.* Волоколамск. Бібліотека Йосифовського монастиря в Памятниках стар. р. лит. використано рук. ч. 492, 500, 514, 564, 573, 632.

10. Городно. Архив маістрату — акти видані в Актах ЮЗР. I ч. 64, 176, II ч. 10.

11. Городок (к. Львова), Церковна збірка, — один акт, з копії Як. Головацького, видано в актах ЮЗР. II ч. 69.

12. Дзвіків. Архив гр. Тарновського. Дипльоми й акти з копій, доставлених Д. Зубрицьким, видано в Актах ЮЗР. I ч. 5, 11, 13.

13. Київ. Бібліотека Духовної Академії — акти видані в Актах ЮЗР. I ч. 57, 63, 71, 83, 98.

14. Київ. Архив Духовної Консисторії — використано в Актах ЮЗР. II ч. 52, 59, 145.

15. Київ. Архив Скарбової (казенної) Палати — акти видані в Актах ЮЗР. I ч. 59, 66, 139, 145, 146, 156, 185.

16.* Київ. Університетська бібліотека. В 1846 р. відшукав тут Костомарів деякі матеріали до історії Богдана Хмельницького. (Лит. насл. с. 64.)

17. Київ. Центральний Архив. В Археографічній Комісії 31 жовтня 1870 р. переведено дискусію про намірені зміни в уладженню Київського Центрального Архива, а саме про поділ актових книг на відділи і друкування описів. Костомарів, у якого засягали ради, заявив, що „не є достаточною і спеціально знакомий з подробицями, що відносять ся до удержання актових книг, які переходять ся у Центральнім Архиві“, але рішучо домагав ся, щоб зладжено опис архива. (Лѣт. Арх. К. V прот. с. 147—9.)

18. Красний Коледин (конотопського пов.) Архив Миколи Забіли. — Документи використані в монографії Мазепа і Мазепинці (Истор. мон. Петербург. 1885 с. 199.)

19. Крем'янець — 1845 р. Костомарів був в гостині у сина історика Радзіймінського, де мав надію знайти якісь матеріали до історії Хмельниччини, — але його заходи лишили ся безуспішні (Лит. насл. с. 57).

20. Львів. Архив городських і земських актів — з копій Д. Зубрицького видано один документ в Актах ЮЗР. I ч. 1, II ч. 60.

21. Львів. Збірка Дениса Зубрицького — дипльомий акти видано з копій в Актах ЮЗР. I ч. 9, 14, 20, 39, 60, 113, 117, 224, 237; II ч. 18, 23, 48, 166.

22. Львів. Архив гр.-кат. капітули — акти з копій Д. Зубрицького видані в Актах ЮЗР. I ч. 103, 210, 221. II ч. 118.

23. Львів. Бібліотека Оссолінських. З копій Д. Зубрицького видано з бібліотеки Оссолінських в Актах ЮЗР. I ч. 3, 6, 10, 114, 225, II ч. 125, 126.

На засіданню Археографічної Комісії 13 жовтня с.с. 1873 р. Костомарів звернув увагу на рукописний Діярій Освенціма, що знаходив ся в Оссолінеу, як інтересне жерело до Хмельниччини; комісія рішила звернути ся до бібліотеки в прошенем визичити рукопись або її копію (Лѣт. Арх. Ком. VI прот. с. 60.)

24. Львів. Архив Ставропілії — акти з копій, пересланих Д. Зубрицьким, видані в Актах ЮЗР. I ч. 133, 202, 222; II ч. 15, 118, 154, 159.

25. Лубни, Мгарський монастир, — один акт видано в Актах ЮЗР. II ч. 46.

26. Медика. Бібліотека Павлівковських, — з копій переданих Мацейовським видано в Актах ЮЗР. II ч. 61, 68.

27. Могилів. Архів Духовної Консисторії — акти, видані в Актах ЮЗР. I. ч. 142, 178, II 56.

28. Могилів. Братський монастир — документи в передруку видано в Актах ЮЗР. II ч. 29, 51, 58.

29. Могилів. Духовна семінарія — акти, видані в Актах ЮЗР. I ч. 26.

30. Москва Бібліотека Т. І. Бусласва. Використано один збірник в Памятниках ст. русс. лит. I.

31.* Москва. Бібліотека Духовної Академії, — тут переглядав К. 1860 р. деякі рукописи, найбільше апокрифи, шукаючи жерел до побуту давньої Руси (Лит. насл. с. 117—118.)

Рукописи бібліотеки згадані в Сіверноруских народоправствах, докладніше рукописи Волоколамського монастиря, що тут переховували ся: ч. 333, 442, 497, 520, 565 (Собр. Соч. III, 1904 с. 457 і ин.)

29.* Москва. Архів міністерства заграничних справ. Тут був Костомарів вперше короткий час 1859 р. і переглядав акти до Стеньки Разіна, але знайшов мало інтересного. Управа архива, на чолі якої стояв кн. Мих. Оболенський, до внять його відносила ся не дуже прихильно. (Лит. насл. с. 109.)

Вдруге був Костомарів в Архиві у вересні 1860 р. вже з поручення Археографічної Комісії і перебрав діла, що відносили ся до історії України, — мабуть не тільки до часів по Богдані Хмельницьким, як про се пізніше згадує, але й до Хмельниччини (Лит. насл. с. 118). Вибрані серії актів визначила Археографічна Комісія до Петербурга в падолисті і грудні 1860 р., а саме: „малоросійські діла“ звязка III 1638—1648, IV 1649—1651 р., V (?) 1651—1654 р., XII 1655—1657 р., XV 1658—1659 р. „польські діла“ XLVIII і XLIX з 1649 р. і инші, близьше не виказані (Літопись занятій Арх. К. I протоколи с. 18, 19—20). Часть актів до Хмельниччини видав Костомарів, разом з Кулішем в III Актив ЮЗРоссии, акти з пізнішого часу послужили наперед до статі про Виговського, потім до IV т. Актив ЮЗРоссии.

В падолисті 1861 р. Костомарів повідомив Археографічну Комісію, що для видання II ч. Актив ЮЗРоссии бажав би літом 1862 р. бути знов особисто в Архиві; комісія дала Костомарову бажану відпустку з правом наняти переписчиків. (Лит. Арх. К.

III. прот. с. 3). Але, скільки знаємо, Костомарів не скористав в дозволу: літом і в осені того року відбував подорож до Вильна, Пскова і Новгороду, в Москві був аж в початку 1863 р., але короткий час і мабуть до Архива не навідувався. (Лит. насл. с. 153.)

У вересні 1863 р. Костомарів працював в Архиві; — головню для „Смутного времени“ (Лит. насл. с. 155—6), чи також для II т. Актів ЮЗР. — не знаємо.

В червні 1872 р. Костомарів через Археографічну Комісію визначав Акти Малоросійського приказа. 1669—1671 р. до VIII ч. Актів ЮЗРоссії (Лѣт. А. К. VI с. 47.)

На засіданню 23 липня с.с. 1877 р. Комісія рішила вислати Костомарова до Архива для перегляду і вибору українських документів 1673 і дальших років до X т. Актів ЮЗРоссії. (Лѣт. А. К. VII с. 132.)

На засіданню 22 цвітня 1882 р. Комісія рішила визначити в Архива документи до 1677—78 р. для XIII ч. Актів ЮЗР. (Лѣт. IX с. 6.)

На засіданню 9 лютого с.с. 1883 р. Костомарів подав до відома, що магістрант Буцинський віднайшов в Архиві важний документ до Хмельниччини, статейний список дворянина Желябужського, який в липні 1657 р. був висланий до Раковці; акт друкується в VIII т. Русской Ист. Библи. (Лѣт. IX с. 12.)

У виданнях Костомарова використані ним документи не всюди означені. В Актах ЮЗР. т. III і IV у вступі згадано, що акти походять з Архива мін. загр. справ, але при поодиноких числах не подано сигнатури. Аж від V тому Актів маємо докладніші вказівки, хоч не при всіх актах.

В V томі Актів згадують „Малоросійські Діла“ з таких фасцикулів чи „зв'язків“ (связокъ): зв. 16 ч. 7—9, 11, 14, 17, 19, 21; зв. 17 ч. 2, 4—15, 17, 23; зв. 18 ч. 2—8, 11, 12, 14, 19—22; зв. 19 ч. 2—4, 7, 9—11, 13—15, 17, 19, 23—25, 31, 37, 38, 40, 47, 48; зв. 20 ч. 18, 26, 27, 30, 36—38, 40, 42, 44, 47, 49, 55; зв. 21 ч. 59, 62, 66; мабуть похибово зв. 29 (має бути 20?) ч. 38.

В VI т. зазначені „Малоросійські Діла“ після років: 1665 р. ч. 45, 55, 68, 76; 1666 р. ч. 3—5, 10—13, 17, 18, 21, 25; 1667 р. ч. 1—4, 6—8, 11; 1667—68 р. ч. 34, 1668 р. ч. 2.

В VII т. використано Мал. Діла 1668 р. ч. 1, 5.

В VIII т. згадано Мал. Діла 1669 р. ч. 1—4, 7—9, 35, 37—39, 42, 43, 45, 46, 48, 49, 52, 181; оригінали зв. ч. 195, 197.

В IX т. використано Мал. Діла 1669 р. ч. 7, 8, 10, 22, 23, 26—29, 31—33, 54, 56, 58, 59; 1669—70 р. ч. 24, 59; 1670 р. ч. 8—13, 16—20, 22, 25, 29, 31, 32; 1671 р. ч. 3—5, 8, 10, 12—14; 1672 р. ч. 1, 3, 9; Польські діла 1671 р. ч. 17, 1670—79 р. ч. 26; оригінали ч. 236, 241.

В XI т. згадано Мал. Діла з 1672 р. ч. 11, 13, 14, 1673 р. ч. 9, 12, 28, 33; оригінали ч. 258, 262, 268, 270, 271, 274, 290, 293/286.

В XII т. використані Мал. Діла 1674 р. ч. 40, 1675 р. ч. 3, 6.

В XIII т. у вступі згадані матеріяли Архива мін. загр. справ, але при поодиноких числах не вказані!

В статі Богдан Хмельницький данинником Оттоманської порти (1878) приводить недруковані матеріяли до відносин гетьмана з Туреччиною з Архива загр. справ (Полн. Собр. V с. 60, і д.); багато підписів зазначено в статі Руїна (тамже XV).

В Смутное время (1866) використані з архива польські діла, статейні списки ч. 26, 27, 30 і шведські діла (Полн. Собр. II, 1905, с. 81, 83, 101, 173, 258, 315, 319.)

В Последние годы Речи-посполитой (1869 р.) використано Польські Діла архива (Собр. Соч. VII, 1905, жерела ч. 18.)

31.* Москва. Архив міністерства справедливости. Від управи архива міністерства справедливости комісія дістала в червні 1861 р. повідомлене, що акти до історії України від 1648 р. містять ся в 233 тав. стовбцях (колесах), що обіймають 323 справи, і 127 книгах Малоросійського приказа, де є 1157 справ. У вересні тогож року Костомарів дістав дозвіл переглянути ці акти (Лѣт. А. К. I прот. с. 31.) Комісія старала ся, щоби акти переслано для перегляду до Петербурга, але управа архива не згодила ся на се, толкуючи ся тим, що се акти правного змісту і деколи ще інформації в них потрібні приватним особам та урядам. Супротив сього комісія 10 марта 1862 р. рішила вислати до Москви Костомарова з порученням робити копії з актів, що підходили би до видання Актів ЮЗРосії (Лѣтоп. Арх. К. II прот. с. 3.)

Чи Костомарів був в Архиві і коли, про се не маємо вісток, хоч знаємо, що був в Москві з початком 1863 р. і знов у вересні 1863 р. (Лит. насл. с. 153, 155—6).

До сього архива рішила Комісія вислати Костомарова знов 23 липня 1877 р. для вибору українських документів до X т. Актів ЮЗРосії. (Лѣт. А. К. VII с. 132.)

На засіданню 22 цвітня 1882 р. рішила Комісія визначити з архива акти 1677 і 1678 р. до XIII т. Актів ЮЗР. (Лѣт. IX с. 6.)

Акти сього архива використав Костомарів пізнійше як Архив мін. загр. справ, — щойно від V т. Актів ЮЗР. Не все вони ознанчені докладно.

В Актах т. V використано матеріали архива до 18 чисел (ч. 106, 109, 119, 122 IV, 125, 129, 132, 134, 136—145), але докладнійшої сінатури не подапо.

В VI т. Актів матеріали архива зазначені при 20 числах (ч. 7, 9—13, 15—18, 22—24, 32, 35, 43, 44, 53, 57, 59); при двох актах подана сінатура ч. 5761 (при ч. 59), 5872 (ч. 44.)

В VII т. зазначені сінатури ч. 5835—5837, 5839—5844, 5865, 5871.

В VIII т. згадані „Малоросійські Діла“ кн. 3.

В IX т. згадані ч. 5878, 5889, 5890, 5902; Малорос. Діла кн. 15, 16, 19.

В XI т. згадані Мал. Діла кн. 15—17, 19, 22; і „столбець“ 5905 з 1673 р.

В XII т. згадані Мал. Діла кн. 32, 35—39, 42, 43 і столбець Мал. Приказа ч. 5910, 5930.

В XIII т. згадані книги Мал. Приказа ч. 43, 45, 46, 50, 125.

Деякі сінатури зазначені в статі Руїна.

33. Москва. „Оружейная Палата“ — українську переписку використано в Богдані Хмельницькій т. III, а саме ч. 11, 12, 13, 16, 17 (вид. Кожанчикова 1870, т. III с. 79 і ин.)

34. Москва. Румянцевський Музей — видано акти в Актах ЮЗР. I 72, 85, 89, 90, 100, 234; II ч. 4.

В Памятниках стар. русс. литер. використано рукопись ч. 39, 134, 154, 156, 186, 363, 364, 34; в монографії Смутное время з рукописей музея взято „Повѣсть объ Устюжнѣ“ і рукоп. ч. 378, (Пох. Собр. II с. 359, 364.)

35. Москва. Сенатський Архив. Від жовтня 1872 р., через місяць, переглядав К. українські акти до часів Дорошенка; вибраний матеріал до часів Дорошенка переслано до Петербурга Ар-

хеографічній Комісії (Лит. насл. с. 189—190); Костомарів використав його в житєписи Дорошенка.

36. Москва. Синодальна бібліотека — переглядав рукописи у вересні 1860 р. (Лит. насл. с. 118). Через археографічну Комісію в лютім 1861 р. Костомарів дістав дозвіл позичити до дому акти із архива б. греко-уніятських митрополитів що був у Синодальній бібліотеці (Лѣт. Арх. К. I прот. 3—4, 24.)

Вдруге працював тут у вересні 1863 р., — не знаємо для якої теми; здасть ся для „Смутного времени“ (тажже с. 155).

39. Москва. Бібліотека Александроневської Лаври, — відтам видав Костомарів відривок літописи про часи Івана Василевича Грізного (Русс. Ист. Библиотека т. III с. 161, пор. Лѣт. Арх. К. V 168).

37. Мстиславль (могилівського пов.) Повітовий суд — акти видані в Актах ЮЗР. I ч. 52, 236.

38.* Несвиж. Архив Радивилів. Костомарів дістав на засіданню Комісії 19 мая с.с. 1867 р. порученє оглянути архиви в полудневих губерніях, спеціально Несвиж, і винотувати там акти важні своїм змістом (Лѣт. Арх. Ком. V прот. с. 15). В Несвижу був десь в червні 1867 р. (Лит. насл. с. 169—174). Пишменне справозданє з поїздки предложив на засіданню Комісії 27 вересня сс. 1867 р. В описі архива подав Костомарів загальну історію архива й опис його збірок. Архив був удержаний в порядку, каталоги уложені добре. Часть актів перед приїздом Костомарова на приказ властителя вивезено до Берлина. Після каталогу архив ділив ся на три часті: 1) грамоти й акти, 2) книги з історичними документами, 3) кореспонденція. Перший відділ описує К. докладнійше, — се переважно грамоти з наданнями маєтностей і урядів; звертав особливо увагу, в якім часі уживано латинської, а коли руської або польської мови. Другий відділ переходить коротко, констатуючи, що більше як половину книг вивезено до Берлина. З третього відділу кореспонденцій переглядав письма Константина Острожського, Юрія Мнішха, Льва Сапїги, Яна Кароля Ходкевича, Жолкевського, Гонсевського, Богдана і Юрія Хмельницького (Лѣт. Арх. Ком. V прот. с. 15—11). В Несвижаняв Костомарів копіста для переписання каталога; між иншим описано теж документи вивезені до Берлина. Мабуть сей опис появив ся в V. т. Лѣтописи Археогр. Ком. відд. III с. 1—80) л. з. Хронологическая опись исторических документов Несвижскаго Архива, составленная въ 1862 г.; відносить ся до років 1420—1632), продовження нема.

40. Острів, (стрийського пов., Галичина). Архив гр. Борковського, — один акт (з літографії в „Дністровій Русалці“) виданий в Актах ЮЗР. I ч. 16.

41.* Острогожськ. Архив повітового суду. В 1837 переглянув Костомарів акти козацького слобідського полку; на їх основі писав історію полку, до якої мали бути долучені вибрані акти. Праця пропала підчас ревізії 1847 р. (Лит. насл. с. 27).

42. Черемисьль. Архив гр.-кат. єпископства — в копії Д. Зубрицького видано один акт в Актах ЮЗР. I ч. 8.

43* Петербург. Архив Археограф. Комісії. Із збірок Комісії видано в Актах ЮЗР. I ч. 62, 63, 65—67, 97, 112, 121, 152, II ч. 67, 79, 148, 156, VI ч. 69, VII ч. 123, 124.

В Памятниках стар. рус. лит. I с. 195 використаний збірник, доставлений комісії А. Лазаревським.

В статі „Ливонская война“ 1864 р. використано „ріжні рукописи, літописці і хронографи“ із збірок Комісії. (Полн. Собр. I, 1903, с. 546.)

В статі Історія розколу і розкольників згадується діло продонських розкольників з архива Комісії (Полн. Собр. V с. 229.)

В монографії Смутное время згадується в Арх. Комісії два хронографи (Полн. Собр. V с. 6, 106, 127, 263 і ін.)

44. Петербург. Архив воєнно-топографічного Депо — використаний в Последніе годы Рѣчи Посполитой (Собр. соч. VII, 1905, вступ ч. 19.)

45. Петербург. Архив Генерального Штабу — в „Смутнім времени“ використано польський діарій облоги Смоленська (Полн. Собр. II, 1904, с. 405, 417, 419).

46. Петербург. Архив Департаменту Нар. Провісвіт — використано в Актах ЮЗР. I ч. 77, 149.

47. Петербург. Державний (Государственный) Архив. В монографії Мазепа і Мазепинці використано кабінетні справи відділ I кн. ч. 8, 18; відділ II. кн. 7, 8, 9, 20?, 53, і рукописний діарій шведської війни (Ист. Моногр. т. XVI, 1885 с. I—III і pass.)

48.* Петербург. Бібліотека духовної Академії. В осені і зимі 1860—61 р. за дозволом митрополита переглядав Костомарів рукописи, переведені з новгородського Софійського собора і бібліотеки Кирило-білозерського монастиря; працював від 9 год. рано до 5 по полудні в дні, коли не мав університетських викладів. Слідив за матеріалами до внутрішньої історії вели-

коруського народу; виписки робив на окремих листках. (Лит. насл. с. 118—191). — Деякі рукописи згадують ся в Сіверноруских народоправствах (1863 р.): софійського собора рук. ч. 1389; Кирило-білозерського монастиря рук. XV віка (Собр. Соч. III, 1904, с. 408, 317.)

49.* Петербург. Архив 6. гр.-унїятських митрополитів при С. Синоді. Довід визначити из архива документи гр.-унїятських митрополитів дістав Костомарів в лютім 1861 р. (на прошене з лютого 1860 р. — Лѣт. Арх. К. I 3—4, 24.). З Архіва використано в Актах ЮЗР. I ч. 69, 87, 88, 120, 135, 136, 143, 189, 232, 238, II ч. 1, 2, 5, 7, 17, 19—22, 25—28, 30, 34, 35—38, 40, 41, 43, 45, 49, 50, 147, 153, 155, 161, 163, 165, 167.

50. Петербург (?). Збірка П. А. Муханова — згадуєть ся між жерелами до Последніе годы Рѣчипосполитой (Собр. соч. VII ч. 53.)

51.* Петербург. Архив Правительствующого Сената. З Литовської Метрики, що містила ся в сім Архиві, використав Костомарів в Актах ЮЗР. т. I і II такі книги і акти:

1. Дипльоми ч. кат. 106 (АЮЗР. I ч. 2.)

2. Записні книги Литовської метрики ч. 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 22, 25, 28, 29, 37, 40, 58, 60, 62, 64, 69, 73, 76, 77, 78, 82, 83, 84, 85, 89, 91, 106, 112.

3. Записні книги коронної метрики ч. 304, волинські ч. 305.

4. Судні книги Лит. Метрики ч. 2, 12, 63, 70, 71, 72, 79, 87.

В лютім 1867 р. Археографічна Комісія поручила Костомарову (разом з В. Поливановим) взяти участь у перегляді документів Сенатського Архива з 1721—1828 р., „о скільки зрештою се не перешкодить виконанню їх обов'язків в Комісії, що лежать на кождім з них“ (Лѣт. Арх. К. V с. 3). Костомарів в автобіографії відносить се до 1866 р., згадує, що переглядав Литовську Метрику; тут знайшов акти чотиролітнього союзу „стражи“, установлені по конституції 3-го мая, найвищою радл часів Косцюшка і судові справи Інстаційної комісії. Сі матеріали використав у праці „Останні роки польської Річипосполитой“. (Лит. насл. 168—9.)

В жерелах до Смутного Времени (1866 р.) згадують ся рукописи Лит. Метрики, не виказані докладно (Собр. соч. II, 1905, с. 9).

В жерелах до Послед. годы Рѣчипосполитой також виказана Литовська Метрика (Собр. соч. VII, 1905, вступ.)

52.* Петербург. Гім. Публична бібліотека. Праці в рукописнім відділі бібліотеки розпочав К. в грудні 1855 р..

переглядаючи славянські і польські рукописи до історії Хмельниччини і до внутрішнього побуту Великоросії XVI—XVII в. Такі заняття тривали майже чотири місяці (Літ. насл. с. 80—81.)

Від липня до серпня 1858 р. в бібліотеці студіював Костомарів знов рукописи до побуту великоруського народу (тамже 106.)

Від мая 1856 р. Костомарів переглядав рукописи для своїх університетських лекцій. У відділі польських рукописей був для нього по частині провідником Поляк Віктор Калиновський, „ходячий каталог“ звісток про минувшину Польщі і Литви: Костомарів мав від нього цілу збірку виписок з замітками про сигнатуру і формат рукописей, з яких їх взято (с. 110—112.)

В серпні 1860 р. через короткий час переглядав староруські рукописи Погодинської збірки (с. 117.)

Від осені 1862 р. до осені 1863 р. Костомарів працював над московським „Смутним временем“ і для своєї цілі також переглядав рукописи бібліотеки (с. 152—3, 154.)

Для нової теми про Останні часи польської Річчосполитої збирав Костомарів матеріал у бібліотеці від 1865 р. (с. 167.)

Ініціативу до розгляду відділу рукописей на чужих мовах дав А. Бичков на засіданню Археографічної Комісії 18 жовтня с. с. 1869 р.; тоді до цієї праці зголосилися Костомарів і М. Коялович. Комісія рішила: 1) історичні матеріали, що будуть добуті з рукописей Публ. бібліотеки, видати окремих виданем, 2) для вигіднішого переписування визначити до Комісії рукописи, на які вказуватимуть члени Комісії, 3) повідомлювати на засіданнях, які документи переписують ся (Літ. V 109). Костомарів, здається, розпочав ці заняття, як вказує звістка з 1871 р. (Літ. VI с. 30), але справоздань про се не дав.

Рукописи Публичної бібліотеки використані в отсих виданнях Костомарова:

1) в монографії Богдан Хмельницький (1859, 1870 р. і дальших виданнях): польські IV 22, 25, 27, F. IV 30, 31, F. 33, IV 36, F. 63, F. 67, 68, F. IV 71, 75, 90, 93, F. 99, F. 133, IV 138, F. 194, F. 241; в різних мовах: F. 5, Q. 8, F. 28, Q. 28; автографи; близьше неозначені рукописи;

2) в статті Гетьманство Вигурського (1861 р.) якісь „письма й акти“, спеціально рукописи II відділу ч. 15 (Собр. соч. I. 1903, с. 309, 394);

3) в Памятниках стар. русс. литературы т. I, II, IV (1860—62), з Погодинської бібліотеки ч. 1300, 1310, 1333, 1343, 1344, 1350, 1377, 1386, 1606, 1773: із словянських рукописів:

Ф. ч. 27, 209, 293, 294, 350; Q. ч. 18, 35, 55, 68, 69, 70, 259, 262, оставо ч. 72, 75);

4) в статі Великоруські релігійні відьнодумці (1862 р.) ближше неназвані рукописи (Собр. соч. I, 1903, с. 239);

5) в монографії Сѣвернорусскіе народошравства (1863 р.) рукописи ч. 103, 203, 204, 209;

6) в Актах ЮЗРоссіи видано з рукописий Публичної бібліотеки: т. I (1863 р.) ч. 7, 128, 129, 131, 137, 138, 140, 147, 148, 150, 154, 167, 171, 208, 229; т. II (1865 р.) ч. 64, 150 і твори Вишенського;

7) в статі Полуднева Русь при кін. XVI в. (1865 р.) згадано: автографи ч. 63; славянські рукописи ч. 243 (твори Івана з Вишні) і неназване число (Палінодія Копистенського); польська рукопись ч. 223 (переписка Острожського — Полн. Собр. I, 1903, с. 634, 641, 652—660);

8) в монографії Смутное время (1866): автографи ч. 63, 281; польські рукописи ч. 26, Q. 30, 31, 32, Q. 33, F. 33, Q. 119, F. 119; рук. в різних мовах ч. 3 і хронографія: життя Теодора Астраханського (Пол. Собр. II, 1905, с. 77, 105, 120, 142—3, 151, 155, 161, 166, 175 і ин.)

9) в останніе годы Рѣчи-посполитой (1869 р.): рукописний польський діарій сойму 1788 (Собр. соч. VII, 1905), і інші рукописи (Собр. соч. VII, 1905, жерела ч. 15, 16, 39, 40, 42, 86, 87, 91, 92).

53. Петербург. Архив С. Синода. В статі Гетьманство Виговського цитують ся копії якихсь актів із Синодського Архива (Собр. соч. I 1903 с. 367); таксамо в Памятниках стар. русс. лит. IV. с. 119.

Див. ще Архив б. греко-уніятських митрополитів.

54. Петербург (?). Архив ір. Т. А. Толстого — один акт видано в Актах ЮЗР. I ч. 51.

55. Петербург (?) збірка М. Г. Щербаківа — використана в Актах ЮЗР. VI ч. 69, VII. ч. 123—124.

56. Полоцьк. Городський архив — або архив магистрату — з копій протоєрея І. Григоровича видано в Актах ЮЗР. I ч. 116, 117; II ч. 55.

57. Полоцьк. Архив уніятської дух. консисторії — один акт виданий в Актах ЮЗР. I ч. 47, II ч. 56.

58. Пулави. Бібліотека Чарторийських — в Актах ЮЗР. ч. 15, 17.

59.* Саратів. Бібліотека Собора. Коло 1854 р. переглядав Костомарів рукописи саратівського собора, які забрано в різні часи у розкольників, і між ними знайшов дуже добру і повну копію „Стоглава“ (Лит. насл. с. 77.)

60.* Стокгольм. Державний архив. Літом 1857 р. працював К у шведськiм державнiм архiвi, переглядаючи а) акти до часiв, коли Новгород належав до Швеції, б) до північної війни. (Лит. насл. с. 85.)

У розвідці „Ливонская война“ 1868. цитує Костомарів з шведського архива заграничних справ, ч. 1, 18, 35, 49. (Полн. Собр. I, 1903, с. 549.)

Мабуť із тогож архива використано рукопись в Актах ЮЗР. II ч. 57, 121.

67.* Троїцько-Сергієвська Лавра коло Москви. В 1860 р. (мабуť у вересні) переглядав Костомарів рукописи Лаври, шукаючи матеріалу до опису побуту старої Руси. Зокрема займав ся апокрифічним „Житієм блаженного Нифонта“, що переховало ся в бібліотеці Троїцько-Сергієвської Лаври у пергаментовій кодексі XIII в. (Лит. насл. с. 117—118). На сій рукописи опираєть ся стаття „Мистическа повѣсть о Нифонтѣ. Памятникъ русской литературы XIII вѣка“, поміщена в Русскім Слові 1861 р. (Собр. сочин. I, 1903, L).

Рукописи Лаври згадують ся в Сіверноруських народописвах (без докладнійшої сигнатури) і в Памятниках стар. русс. лит. IV. (ч. 115, 172, 205 і инші без означеня).

62.* Харків, в університетській бібліотеці знайшов 1843 р. кілька рукописних літописей і оден рукописний збірник актів, що відносили ся до історії України. З приватних рук дістав козацькі літописи: від Сементовського Грабянку, від учителя гімназії Третьякова Самовидця, від Івана Срезневського літописи Симоновського, Зарульського, літописне оповіданє „Бже содѣи са“ і Рязельмана „Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи“, від Варзана Кониського. Деякі з тих літописей видав пізнійше Бодяньський в московських Чтеніях; сам Костомарів на їх основі почав свою монографію про Богдана Хмельницького (с. 44—45).

63. Хотєвичі (дєпельська з пов., витебської губ.), збірка Пітуха, один акт виданий в Актах ЮЗР. ч. 42

64. Шешори (косівського пов., Галичина) збірка сваящ. Кириля Блонського, — з копії Д. Зубрицького видано Акты ЮЗР. II ч. 48. (назва села хибно Шетори.)

М. ГОРБАНЬ.
(Харків).

АРХЕОГРАФІЧНІ ПРАЦІ АКАД. ДМ. ЙВ. БАГАЛІЯ.

1882 року 22 грудня М. І. Костомаров писав до харківського професора Сокальського: „нѣтъ въ Европейской Россіи края, котораго судьба намъ менѣе извѣстна и изслѣдована, какъ Слободской Украины“ ¹⁾. І, справді, М. І. Костомаров, що сам узявся був студіювати історію Слобожанщини, що мріяв був сам на початку своєї наукової діяльності написати історію всієї Слобідської України ²⁾, не перебільшував, пишучи до проф. Сокальського, коли відзначав, як ото мало досліджено минувшину Слобідської України. Минуле Слобожанщини, цієї країни з своєрідною історичною долею, цього форпосту України на схід, що раніше за інші українські землі зазнав ударів од централізаторської політики російського уряду — це минуле ждало свого дослідника. І за такого дослідника, що ретельно взявся вивчати історію Слобожанщини, став акад. Дм. Йв. Багалій, що з 1883 року розпочав свою діяльність у Харківському університеті — спершу, як доцент на кафедрі російської історії, а далі — як професор. Коротко можна сказати, що в особі Дм. Йв. Багалія Слобожанщина знайшла свого історика, що ім'я Дм. Йв. тісно й нерозривно зв'язане з студіюванням минулого Слобожанщини. Цілий цикл головніших праць Дм. Йв. присвячено саме Слобожанщині. Учень В. Б. Антоновича, що великого значіння надавав розробці історії окремих областей України, або точніше скажемо, земель українських, Дм. Йв. з запалом береться студіювати найменш досліджену землю українську — Слобідську Україну, що в одному з центрів її йому довелося працювати, як професорові. І ось треба підкреслити, що за

¹⁾ О. Д. Багалій, Н. П. Костомаровъ и его отношеніе къ г. Харькову и Харьковскому университету. „Русская Старина“, 1914 р., грудень.

²⁾ Першу наукову працю М. І. Костомарова, написану на підставі архівних матеріалів, присвячено було історії Острогозького слобідського полку. Її було взято в нього підчас арешту 1847 року та й не повернуто. Доля її невідома й досі. Як відзначає В. Міякіський у своїй статті „Костомаров у Рівному“ („Україна“, 1925 р., кн. 3-тя), перший науковий інтерес Костомарова був зв'язаний з Слобожанщиною. Він збирався далі персбрати архів інших слобідських полків і на підставі їх скласти історію цілої Слобідської України, але план цей лишився нездійснений. Інтереси Костомарова до історії Слобожанщини перебиваються новими інтересами до історії Правобережної України.

характерну рису всіх праць акад. Багалія є те, що в основу їх він кладе документальний матеріал, здебільшого, невидані архівні документи. Архівним даним Дм. Йв. надає найбільшого значіння. І це виразно заявляє він сам. Отож, приміром, у передмові до свого І-го тому „Опыта истории Харьковскаго университета“ Дм. Йв. пише: „Документальный характер моего труда является важной гарантией достоверности его содержания“. Ось оця-о пошана до архівного матеріалу становить основну рису Дм. Йв., як історика. Зрозуміла річ, що, надаючи, великого значіння архівним матеріалам, широко користуючись з них, Дм. Йв. чимало сил та уваги від початку своєї наукової діяльності та й досі віддає організації архівної справи на Україні, безпосередній архівній роботі в її різних галузях. Робота Дм. Йв., як архівного діяча, — це окрема сторінка, багата на цікаві дані¹⁾, я на ній не спинятимусь, але відзначу, що історикові — архівному діячеві — а таким і є Дм. Йв. — неодмінно доводилося та й доводиться бути археографом, братися за археографічну роботу, за видання історичних пам'яток, нових цінних архівних документів. Та інакше й бути не могло. Адже Дм. Йв. великої ваги надавав архівному матеріалові, його він брав за основу своїх праць, а треба одзначити, що як починав Дм. Йв. свою працю у Харкові, матеріалів до історії Слобідської України, за невеликими винятками, не було не то видано, ба навіть виявлено, які матеріали є, де вони зберігаються, то-що. Отже молодому історикові довелося, насамперед, розшукувати, виявляти матеріали, довелося йти тут, як висловлюється сам Дм. Йв., здебільшого „неготовими путями“ і, звичайно, як дальший ступінь, довелося братися за видання археографічних матеріалів. І тут, на полі археографічної роботи Дм. Йв. має перед українською історичною наукою не аби-які заслуги.

Як свої головні розвідки Дм. Йв. присвятив вивченню минулого Слобідської України, так і в археографічній його роботі, на першому й головному місці стоїть видання історичних матеріалів, що до Слобідської України стосуються.

Всі матеріали, що видав Дм. Йв., можна розподілити на чотири такі групи: перша — документи до історії Слобідської України в цілому, насамперед — до історії її колонізації; друга — до історії міста Харкова, група, що своїм обсягом увиходить до деякої міри до першої, третя — матеріали, що до видатних слобожанських діячів та культурно-освітнього руху на Слобожанщині стосуються, і четверта, де переважають дрібні документи, що стосуються до загальної історії України.

¹⁾ Про ролю Дм. Йв. в справі організації та розвитку теперішнього Харк. Центр. Істор. Архіву, установи великої наукової ваги, див. Е. М. Іванов: „Харьковский Исторический Архив“ Харків, 1904 р., відб. з тому XIV „Сборника Ист.-Филол. Общества“ та „Д. И. Багалый и Харк. Ист. Арх.“ том XX „Пошана“ „Сборн. Ист.-Филол. О-ва“.

Коли Дм. Йв. взявся працювати над своєю докторською дисертацією, присвяченою історії колонізації Слобожанщини, йому довелося одночасно провадити великі архівні розшуки. І ось, як наслідок цих розшуків, в 1886 році у виданні Харк. Істор.-Філол. Товариства виходять його „Матеріали для історії колонізації и быта степной окраины Московскаго государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. (въ XVI—XVIII столѣтіи)“¹⁾. XXI+358 ст.).

Це було перше спеціальне видання актів до історії Слобожанщини, і щоб підібрати та розшукати їх, треба було чимало енергії витратити. У передмові до актів, що має цілком археографічний характер, Дм. Йв. відзначає, по яких архівах доводилося йому працювати, щоб зібрати ці акти. Подаючи ці зауваження, Дм. Йв. подав і короткі характеристики тих установ, що до архівних фондів їх увійшли ці знайдені та підготовані до друку матеріали. Насамперед, треба відзначити, що найбільший відсоток матеріалів, надрукованих у 1-му томі „Матер.“, становлять документи, котрі здобув Дм. Йв. з Московського Архіву Юстиції, переважно з справ кол. Розрядного Приказу. Тут у великій пригоді стали Дм. Йв. документи, які переписав був кол. службовець Архіву Мініст. Юстиції, тоді вже небіжчик В. Н. Маслов, що за свого життя цікавився історією України та, переписуючи різні акти до історії України з справ Архіву Мініст. Юстиції, назбирав їх цілі збірники. „Збірники Маслова — пише Дм. Йв.²⁾ — это Миллеровскіе портфели въ мініатюрѣ — результатъ многолѣтнихъ трудовъ архивиста“. Всі документи з цих збірок Маслова Дм. Йв. перевірів, працюючи в Архіві. Усього в 1-му томі таких документів надруковано сім. Значну-ж більшість документів з справ Розрядного приказу, що переховуються в Московському архіві Юстиції, та інших відділів цього архіву Дм. Йв. переписав сам. Працюючи в Моск. Архіві Мініст. Юстиції, Дм. Йв. велику увагу звернув не тільки на книги, але й на стовпці Білгородського столу: „на этотъ отдѣлъ архива я обратилъ особенное вниманіе и сдѣлалъ отсюда наибольше извлеченіи, такъ какъ здѣсь хранятся самыя древніи и интересныя документы, между тѣмъ до сихъ поръ къ нимъ, кажется, никто и не прикасался“³⁾.

Цей відділ Моск. Архіву Юстиції за тих часів не був впорядкований як слід, і треба було мати багато енергії, щоб узятися за працю над стовпцями Білгородського столу, як це зробив Дм. Йв. Що це так, бачимо хоч-би з листа М. І. Костомарова до Мордовцева: „Разбираю матеріали (въ архивѣ Минист. Юстиціи) для історії гетьманщини въ періодъ правленія Самойловича. Когда кончу — Богъ про

¹⁾ Через те, що пізніше вийшов другий том матеріалів під такою-ж назвою, цей том виданий 1886 р. називають, звичайно, том 1-й.

²⁾ „Замѣтки и матеріали по історії Слоб. України“, Харків, 1893 р. у передмові до „Нов. матер. для истор. Слоб. Украины“.

³⁾ Передмова до 1 т. „Матер.“, ст. IX.

то знаєть, потому что, чѣмъ глубже в лѣсъ, тѣмъ больше дровъ. Придется, кажется, залѣзть въ чашу Бѣлгородскаго приказа, вѣдавшаго Слободскіе полки, а въ эти дѣла никто еще и не лазилъ, исключая, можетъ быть, какого-нибудь Головинскаго¹⁾.

Отже, „чаша“ стовпців Білгородського столу лякала дослідників. І це відзначає в своїй роботі Шереметевський, він пише, що дослідники працювали над справами Розряду здебільшого з „тяготніємъ къ книгамъ, а не къ столпцамъ“ та що „энергичный Костомаровъ содрогался при мысли о необходимости для него залѣзть въ чашу столбцовъ Бѣлгородскаго стола, а Д. И. Багалѣй, побѣдоносно пробившіяся черезъ эту чашу, навсегда сохранилъ не слишкомъ пріятное воспоминаніе о дебряхъ этого архивнаго отдѣла“²⁾.

Отже, здобуваючи документи в Архіві Мініст. Юст. для своїх „Матеріаловъ“ т. І-й, Дм. Йв., справді, здебільшого йшов „неготовими путями“. Не краще була справа і з розшукуванням матеріалів по харківських архівах. Досить згадати, що в той час більшість тих фондів до історії Слобожанщини, які переховуються тепер у Харківському Центральн. Істор. Архіві, була розпорошена, розкидана по архівах окремих установ. І чимало з цих фондів були тоді, як писав Дм. Йв., „собственно говоря, недоступны для научныхъ занятій“³⁾.

Не було ні відповідного приміщення, ані відповідних описів, ба навіть доводилося виявляти, де саме та які матеріали переховуються. Доводилося працювати і в архіві Харк. Губ. Правління, і в архіві Казенної Палати, і в архіві Харк. Округн. Суду, збираючи розпорошені матеріали. І розшуки ці дали багаті наслідки. Досить згадати хоч-би про Хрущовський перепис (Харківського, Ізюмського, Охтирського та Сумського полків) 1732 року, щоб не здавалося, що я перебільшую, коли скажу, що виявлені були справжні скарби.

Нарешті, за третє джерело, звідки Дм. Йв. брав матеріали, були приватні особи, і, що-найхарактерніше, Дм. Йв. використовував не тільки фамільні поміщицькі архіви, але звернув увагу і на документи, що належали селянам. Дм. Йв. зумів збудити інтерес до своєї роботи серед нефахівців-істориків, ба й аматорів, що їх цікавило минуле Слобожанщини.

Що-до змісту матеріалів, уміщених у І-му томі „Матеріаловъ“, то їх можна, ідучи за Дм. Йв., розподілити на чотири такі групи: перша — найбільша, стосується до історії колонізації Слобожанщини, друга — до історії землеволодіння, третя — до історії адміністративного управління, і, нарешті, остання — то є документи до історії

¹⁾ Д. Л. Мордовцевъ, Ник. Ив. Костомаровъ („Русская Старина“, 1885, грудень).

²⁾ Шереметевскій, „Археографическіе дѣятели Архива Минист. Юстиціи“ „Историч. Архивъ“ 1917 р.

³⁾ Передмова Д. І. Багалія до І-го тому „Матер.“, ст. XIII.

станових стосунків на Слобожанщині. У самій книзі матеріяли розподілено не за змістом, але в хронологічному порядку. Та й те треба відзначити, що є чимало документів, що їх можна залічити до двох, ба навіть трьох груп. Переважають документи до історії колонізації, залюднення Слобожанщини. Перший документ то є „роспись польскимъ дорогамъ“ за часів Федора Івановича — кінець XVI віку, останній документ — списки дворян на Слобожанщині по окремих провінціях 1767 року. Отже матеріяли, що підібрав їх Дм. Йв. в хронологічній послідовності, подають спершу картину дикого степу (1-й документ), де роз'їздять вартові, охороняючи країну від татарських нападів, далі — наступ на степ — будування в цьому степу 1600 року міста Царевоборисова (2-й документ — наказ воеводам Богд. Бельському та Сем. Алфєрьєву в цій справі, далі — низка важливих документів про колонізацію цього степу, дві течії цієї колонізації, перші „черкаськія“ поселення (Чугуїв та инш.), зайняття цих черкасів, їхні внутрішні взаємини та стосунки. Далі крок уперед — виникають нові міста, і в „Матер.“ ідуть багаті й цінні описи цих міст Слобожанщини в XVII віці, підкреслюється їхнє воєнне значіння, змальовано картину заселення й життя по новозаселених землях під повсякчасною загрозою татарських нападів, далі — XVIII вік — стабілізація життя і, як наслідок, розвиток великого землеволодіння. Ціла низка документів великої ваги малює Слобожанщину в XVIII в. (Хрущовський перепис 1732 року, видрукуваний частково, відомості про землі окремих сотень Харк. полку 1749 року та инші) і, нарешті, як завершення процесу, бачимо списки дворян Слобожанщини, що серед них чимало є великих землевласників та кріпосників, що про них за 100 років перед тим, в умовах колонізації степу і згадки не було. Отакий-о зміст документів першого тому „Матер.“. Коли Дм. Йв. підбирає документи до історії Слобожанщини XVIII в., він більшу увагу звертає саме на Харківський полк, що полкове місто його в XVIII віці набирає більшого значіння, як инші полкові міста Слобожанщини.

Видання цих матеріялів становило великий крок уперед у справі вивчення минулого Слобожанщини. Саме так і оцінила появу першого тому „Матеріаловъ“ тогочасна наукова критика. Учитель Дм. Йв., проф. В. Б. Антонович у своїй рецензії¹⁾ відзначив, що видання матеріялів до історії Слобожанщини має велике значіння, що до Дм. Йв. в цій галузі зроблено дуже мало. „Странно — писав В. Б. Антонович — что несмотря на существованіе съ начала текущаго столѣтія университета въ Слободской Украинѣ, мѣстная исторія принадлежитъ къ числу менѣе всего разработанныхъ отдѣловъ областной исторіи Россіи“, і, відзначаючи це, підкреслював, що 1-й том „Матер.“ Д. Й. Багалія подає „значительный запасъ новаго

¹⁾ „Кіевская Старина“, 1886 рік, березень.

серьезного исторического материала". Прихильними рецензіями привітала більшість тодішніх історичних журналів та часописів вихід цього тому. Проф. Корсаков, що згодом, за дорученням од Російської Академії Наук, розглядав докторську дисертацію Дм. Йв. та й „Матер.“, і в своїй рецензії старанно відзначав навіть дрібні хиби цих робіт Дм. Йв., писав: „Своимъ сборникомъ ‚Матеріаловъ‘ онъ (тоб-то Дм. Йв.) доказаль несомнѣнно, что можетъ быть весьма знающимъ и усерднымъ собирателемъ и редакторомъ архивнаго матеріала“¹⁾. Так оцінила роботу Дм. Йв. тогочасна наукова критика.

За 4 роки після I-го тому „Матеріаловъ“ вийшов другий, під тією-ж назвою. І своїм змістом, і розташуванням він є продовження I-го тому. У цьому томі надруковано матеріали, зібрані в Моск. Арх. Юстиції, Харк. Історичн. Архів, рукописному відділі Церк. Археолог. Музея при Київській Духовній Академії та в приватних осіб. Усього в цьому томі надруковано 52 документи. Як і в першому томі, додержано хронологічної послідовності. Більша частина документів стосується до історії колонізації, а так само до історії внутрішнього побуту Слобожанщини. Починається 2-й том „Строельною книгою города Валукъ 1599 р.“, далі йде ціла низка таких самих „строельныхъ“ книг різних міст Слобожанщини, документи про організацію та керування новими поселенцями, документи про боротьбу з степом — про татарські напади, збитки, заподіяні підчас цих нападів. Далі йде відомий „Екстрактъ о слободскихъ полкахъ 1734 года“, надрукований, як зазначає Дм. Йв., з неоправної копії (стор. 143—178) і ціла низка історично-статистичних матеріалів, як „Вѣдомости о провинціяхъ и комиссарствахъ Слоб. укр. губ. и состоящихъ въ нихъ мѣстечкахъ, селахъ, деревняхъ и находящихся въ оныхъ жителяхъ мужскаго и женскаго полу съ подраздѣленіемъ ихъ на сословія 1773 г.“. Велику вагу мають ще надруковані тут „Описанія слободско-украинскихъ городовъ и мѣстечекъ, доставленныя въ Екатерининскую комиссію для составленія проэкта новаго уложенія 1767 г.“ (стор. 196—216) та „Описаніе городовъ и знатныхъ мѣстечекъ въ провинціяхъ Слободской губерніи въ 1767—1773 годахъ“ та ціла низка інших не меншої ваги документів, що мають Слобожанщину в часи великих реформ її устрою в XVIII в., за часів переходу — примусового, треба сказати — до загально-імперських форм життя. Згадаймо ще тільки „Вѣдомость, учиненная въ слободской украинской губернской канцелярии, о бываемыхъ въ слободской губерніи въ городахъ, мѣстечкахъ и слободахъ, большихъ, среднихъ и малыхъ ярманкахъ, въ какое гдѣ время и сколько продолжаются, откуда привозимые товары свозятся и какими дорогами отъ покупателей развѣзятся 1779 года“ — з відомостями про торгівлю в XVIII віці на Слобожанщині, щоб побачити широкий

¹⁾ Отчетъ о тридцатомъ присужденіи наградъ гр. Уварова.

обсяг і вагу надрукованих у 2-му томі „Матер.“ документів та матеріалів. Появу цього 2-го тому теж сприятливо та прихильно зустріла тогочасна наукова критика.

За три роки після виходу 2-го тому „Матеріаловъ“ вийшли „Замѣтки и матеріали по исторіи Слободской Украины“ (Харків, 1893 р.), що склав та зредагував Дм. Йв. І ось там, Дм. Йв. подає, об'єднавши під загальною назвою „Новые матеріали для исторіи Слободской Украины“, 28 нових документів. У цьому виданні Дм. Йв. використав рукописні збірники матеріалів В. Маслова, що про нього я говорив раніш, архівні фонди Харк. Окружного Суду та документи приватних осіб. Матеріали ці в хронологічній послідовності йдуть від XVII віку до кінця XVIII віку. Серед них є кілька описів Слоб. укр. міст в XVII віці, низка документів до історії поміщицького землеволодіння XVIII віку (листи управителя Торянікова до поміщика П. А. Щербинина другої половини XVIII віку) та інші. Своїм змістом ці документи становлять одне ціле з документами, поданими в перших двох окремих томах „Матер.“.

До цих-же трьох томів матеріалів, що їх видав Дм. Йв., треба приєднати ще видані Дм. Йв. „Топограф. опис. Харьковск. намѣстн.“ („Харьковскій сборникъ“ на 1888 рік) та „Опис. Слоб.-Украинск. губерніи 1802 году“ — пояснювальний текст до „Атласа Слоб.-Укр. губ.“ („Харьк. сборникъ“ за 1889 рік). Перше („Топогр. Опис. Харьк. намѣстн.“) Дм. Йв. передрукував з рідкого видання 1788 р. і до першої, і до другої пам'ятки подав свій коментар.

Так само до історії колонізації Слобожанщини належать документи, що надрукував Дм. Йв., як додаток до своєї рецензії¹⁾ на працю І. К. Миклашевського: „Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства“ ч. I. „Заселеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII в. М. 1894 г.“; серед них документи про Воронізькі „ухожай“ в 1620 році та 1629 р., про чугуївські виноградники 1661—1662 р. та інші. Ці документи здобуто в Московськ. Архіві Мініст. Юстиції²⁾.

Оці-о перелічені вище видання матеріалів становлять першу групу археографічних праць Дм. Йв. Безпосередній й найближчий зв'язок з цією першою групою, де домінують матеріали про залюднення Слобожанщини, мають матеріали, що безпосередньо стосуються до історії Харкова. Археографічні праці Дм. Йв. завісіди мали щільний зв'язок з його розвідками. Од студювання минулого цілої Слобідської України, Дм. Йв., бувши одним з небагатьох українських істориків, що їх цікавила історія міст, перейшов до студій над історією

¹⁾ Отчетъ о тридцати сельскомъ присужденіи наградъ гр. Уварова. ПБ 1886. Надрукував цю рецензію Дм. Йв. і в „Очеркахъ изъ русской исторіи“. Т. 2-й, ст. 180—230.

²⁾ Я не згадую про низку інших, менших на розмірі матеріалів до історії Слобожанщини, як от „Челобитная Острожскихъ старшинъ Екатерины 2-й“ („Сборникъ Харьк. Ист.-Филол. Общ.“, т. 3-й).

міста Харкова, що в XVIII віці став за центр Слоб. України. Як наслідок цих студій, вийшли два томи „Історії города Харькова“, написаної вкупі з Д. П. Міллером — велика розвідка з додатком „Альбома старинныхъ плановъ г. Харькова, снимковъ его видовъ и портретовъ его дѣятелей“. Як і всі інші розвідки Дм. Йв., і цю розвідку збудовано, здебільшого, на архівних даних. Для цієї розвідки, як пише Дм. Йв., „пришлось пересмотрѣть многіе десятки тысячъ листовъ архивныхъ хартій“. Отже пророблено було значну роботу і розшукано багато нового матеріалу. Як наслідок цих розшуків, у 1905 році вийшли „Матеріали для історії г. Харькова въ XVII вѣкѣ“, 58 документів до історії Харкова з 1655 до 1688 року, тоб-то перших десятиріч його існування.

Ці документи малюють залюднення Харкова, його соціальний склад, економічний побут людности та керування. Взято ці матеріали з Арх. Мініст. Юстиції, де Дм. Йв., готуючи „Історію г. Харькова“, провадив діяльні розшуки.

Окрім того, в додатку до тому I-го „Історії г. Харькова“ надруковано документи надзвичайної ваги: „Именной списокъ жителей гор. Харькова 1655 года“, „Именной списокъ жителей гор. Харькова по переписи Хрушова въ 1732 году“ та инш.

Цього-ж 1927 року в „Архівній Справі“, журналі, що його видає Центр. Архівне Управління УСРР, має вийти „Именной списокъ Харьковскаго населенія 1668 года“, що його подав до друку Дм. Йв.

Якщо взяти на увагу, що обидва томи „Історії гор. Харькова“ просто насичені архівним матеріалом, що „Матеріали для історії гор. Харькова въ XVII вѣкѣ“ було перше спеціальне видання документів до історії міста Харкова, треба відзначити, що й другий цикл матеріалів Дм. Йв. не аби-яку має наукову вагу.

Те-ж саме доведеться сказати, як перейдемо до третьої групи матеріалів, що видав Дм. Йв., а саме, до матеріалів, зв'язаних з іменами видатних культурних діячів Слобожанщини та історією освіти на Слобожанщині.

Насамперед, треба відзначити видання творів Г. С. Сковороди.

У 1894 році у виданні Харк. Істор.-Філол. Товариства, як 7-й том „Сборника“ цього товариства, вийшли „Сочиненія Григорія Саввича Сковороды, собранныя и редактированныя проф. Д. И. Багалъемъ. Юбилейное изданіе (1794—1894)“. Постає Г. С. Сковорода не одного разу притягала увагу і дослідників, і письменників, але путящих видань творів не було, та й вони поробилися раритетами. Отже, через це Дм. Йв. запропонував Істор.-Філол. Товариству зібрати та видати твори Сковороди, взявши цю працю на себе. Товариство пристало на цю пропозицію. Дм. Йв. взявся ретельно збирати, вишукувати твори Сковороди. У своїй останній великій роботі про Сковороду „Г. С. Сковорода, український мандрований філософ“ Харків 1926 р. у розділі першому частини другої та в розвідці „Изд.

сочинений Г. С. Сковороды и стоящих въ связи съ ними изслѣдованія о немъ" ¹⁾ Дм. Йв. малює обставини та умови цього видання. Доводилося працювати дуже швидким темпом, щоб встигнути до юбілею — сторіччя з дня смерті Г. С. Сковороди.

Розшукано матеріяли та рукописи (оригінали та копії) в Історично-Філол. Товаристві, в Харк. Університетській Книгозбірні, Харк. Центр. Істор. Архіві, Церковно-Археол. Музеї Київськ. Дух. Академії, Моск. Рум'янцівськ. Музеї, Петербурзькій Публічній Книгозбірні та в приватних осіб.

У наслідок цих розшуків була видана книга в 40 друкованих аркушів. Вона має три частини: 1) І-й відділ — відомості про Сковороду, його життєпис, 2) твори Сковороди та 3) додатки. У першому відділі надруковано вступну статтю Дм. Йв. критично-біографічного характеру, життєпис Сковороди, що склав його М. І. Ковалінський, та збірку невиданих листів Сковороди. У другому відділі надруковано 16 творів Сковороди, з них уперше були надруковані 9 творів. У додатку вміщено 2 твори „Правда вѣры" і „Правила нравоучительныя", що, як гадає Дм. Йв., не належать Сковороді, але що їх довгий час уважали за твори цього філософа, та покажчика до латинських листів, що його склав проф. В. І. Нетушіл.

Навкруги цього видання знялася була полеміка в 1912 році, коли В. Бонч-Бруевич видав І-й том повного зібрання творів Сковороди ²⁾. Він дуже гостро поставився до харківського видання текстів Сковороди, наводячи та вказуючи хиби й редакційні недогляди. Але й цей критик у передмові до свого видання відзначав: „считаю необходимымъ отиѣтитъ здѣсь, что мою работу, нерѣдко кропотливую и долгую, все же вести было сравнительно нетрудно, благодаря той большой дорогѣ, которую такъ энергично проложилъ своими работами и изслѣдованіями Дмитрій Ивановичъ, которому несомнѣнно принадлежитъ пальма первенства въ открытіи Г. С. Сковороды для русской науки. Всѣ изданія и всѣ свѣдѣнія о работахъ Г. С. Сковороды до книги Д. И. Багалѣя (Харьковъ, 1894) были крайне отрывочны, случайны и неполны. Только эта книга, только это изданіе „Сочиненій Гр. Сав. Сковороды" дало впервые возможность вполне ориентироваться въ этомъ было забытомъ народномъ писателѣ XVIII вѣка".

Так розцінює це видання навіть суворий критик, що деякі зауваження його і Дм. Йв. визнає за слушні, хоч з його гострою критикою харківського видання погодитися не можна. І це зрозуміло: видаючи твори Сковороди, Дм. Йв. довелося виконати дуже велику

¹⁾ Извѣстія Отд. русск. языка и слов. Акад. Наукъ 1914, т. XIX-й, кн. 3-я.

²⁾ Назва цього видання така: *Matériaux pour servir à l'histoire des sectes russes. Livraisons. Rédigé par V. Bontch-Bruevitch.* Матеріали къ іст. и изученію русскаго сектанства и старообрядчества. Подъ редакціей Вонч-Бруевича. Выпускъ 5. Собраніе сочиненій Г. С. Сковороды. Т. I-й. СПб. 1912, т. XV, 543 стр.

роботу, але через те, що це видання було перше наукове, у ньому не було змоги взятися за пильну редакцію окремих списків різних творів, розглянути питання про вагу окремих списків, про їхні редакції, вибрати найкращі, бо-ж довелося класти перші цеглини, виявляти ті твори та й годі. Коли-ж цю роботу зроблено було, тоді вже перед другим дослідником Сковороди В. Бонч-Бруєвичем і повстало це питання про видання поправнішого тексту, на підставі пильного порівняльного студювання окремих редакцій. В. Бонч-Бруєвичеві, як він сам відзначає, це було легше зробити після видання Дм. Йв., що, крім того, передав у користування Бонч-Бруєвичу і свої ненадруковані та розшукані рукописи і листи Сковороди. У листі до В. Бонч-Бруєвича Дм. Йв. писав (2-го грудня 1909 р.): „Я буду очень радъ, если вы осуществите первое полное издание сочинений и писемъ Гр. Сав. Сковороды. Это будетъ большая заслуга и передъ памятью нашего первого философа и передъ обществомъ, которое впервые узнаетъ о духовномъ наслѣдii этого выдающагося дѣятеля во всемъ его объемѣ. Пора, наконецъ, издать то, что лежало подъ спудомъ болѣе столѣтiя“. Отже, робота, що зробив її Дм. Йв., підготувала ґрунт для нового поправнішого видання, хоч це нове видання далеко не вдовольняє всіх вимог науки ¹⁾. Дм. Йв., розцінюючи своє видання та Бонч-Бруєвича, зазначає: „я гадаю, що завдання майбутнього цілком наукового й критичного повного видання творів Г. С. Сковороди ще стоїть перед нами і полягатиме не лише в точнім відтворенні тексту й усіх відмін його, але й в попередньому глибокому вивченні й порівняльному оцінюванню різних редакцій та списків. Я певний, що новий видавець покладе за підставу свого видання неоголошений мною та Вол. Бонч-Бруєвичем текст і незібрану колекцію списків — за термінологією Вол. Бонч-Бруєвича — Багаліївських, Бонч-Бруєвичівських і т. ін., а самі рукописи, що будуть пильно вивчені та перевірені один за одним“ ²⁾. З другого боку сучасники тієї полеміки 1912 року, порівнюючи обидва видання, схилилися до тієї думки: „въ изданіи Багалѣя есть погрѣшности. Но до сихъ поръ оно все таки остается лучшимъ. Потому что оно построено на правильномъ научномъ методѣ, потому что оно не искажаетъ сложнаго облика“ ³⁾ Сковороды“. І, справді, видання творів Сковороди 1894 року становить одну з значніших сторінок наукової діяльності Дм. Йв. Отже, справедлива є оцінка цього видання вже з наших днів, що її зробив акад. С. Єфремов у рецензії на останню розвідку Дм. Йв. про Сковороду:

¹⁾ Див. згадану роботу Дм. Йв., надруковану в „Извѣстіяхъ отд. рус. яз. и словесности Академіи Наукъ“. 1914, т. 3-я.

²⁾ Акад. Д. І. Багалій: „Гр. Сав. Сковорода, укр. мандр. філософ“. ДВУ. 1926 р. стор. 223—224.

³⁾ Рѣчь. 1913 рік, ч. 135.

„Акад. Д. І. Багалій — не вперше виступає в Сквородинській літературі. Величезні — сміливо можна сказати, — ще не перейдені заслуги він положив за першого ще Сквородинського ювілею (1894 р.), видавши під своєю редакцією й науково обробивши частину філософсько-літературної спадщини Сквороди. Він, можна сказати, одкрив тоді Сквороду перед широким громадянством і дав матеріял иншим дослідникам, що змогли науково працювати, доставши до рук Багалієве видавня“. От саме так і слід розцінювати значіння видання творів Сквороди 1894 року.

Дм. Йв., що в своїх розвідках охоплював минуле Слобожанщини в його цілому, не міг проминути історії тієї установи, в стінах якої він провадив безпосередню наукову роботу, а саме історії Харківського університету. Його 2 томи „Опыта истории Харьковского университета“, доведені до 1835 року, теж насичені цілком новими архівними матеріялами, здобутими його археографічними розшуками. І студіюючи історію Харківського університету, Дм. Йв. чималу увагу приділив своєрідній постаті, що ім'я її тісно зв'язане з Харківським університетом, а саме В. Н. Каразінові. І як наслідок цієї уваги маємо випуск у 1910 році тома „Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина“ на 927 сторінок. Тут Дм. Йв. підібрав і публіцистичну, і літературну, і наукову спадщину В. Н. Каразіна. Усю цю спадщину розподілив Дм. Йв. на такі відділи: 1) „политическія и статистико-экономическія статьи, 2) статьи по фило-техническому обществу, 3) статьи по технической химии, географии, метеорологии, сельскому хозяйству и домоводству, 4) статьи по истории литературы и просвещения, 5) письма и бумаги“.

Перші три розділи подають передрук статтів Каразіна, розкритих по різних брошурах та виданнях, здебільшого раритетних. Багато з них Дм. Йв. перевірів по рукописах, відновивши прогалини, вибравши кращі редакції. У 4 відділі більшу частину статтів надруковано з рукописів, що переховувалися в Арх. Мініст. Внутр. Справ, деякі з статтів надруковано вперше, як от „Историческая записка о приношении Слободскихъ дворянъ на университетъ“. У 5 відділі більшу частину матеріялів надруковано вперше. І саме для цього 5-го відділу Дм. Йв. довелося провадити широкі археографічні розшуки в Публічній Книгозбірні в Петербурзі, в архівах Мініст. Внутр. Справ та Депзрт. Поліції, Рум'янцевському Музеї в Москві, в архіві „Общества любителей древнерусской письменности“ в Петербурзі, в архіві Мініст. Народн. Освіти, де раніш чимало працював Дм. Йв., підбираючи матеріял до історії Харківського університету, в архіві Харківського університету, в рукописному відділі Харк. універс. книгозбірні, в рукописному відділі Харк. Істор.-Філол. Товариства, в архіві Харківського Губ. Правління та Харк. Депут. Зібрання, в архіві села Кручика, в збірках рукописних приватних осіб. Отже, в наслідок цих розшуків і вийшов цей том,

присвячений спадщині одного з найенергійніших громадських діячів Слобожанщини на початку минулого сторіччя.

Окрім цих більших археографічних праць Дм. Йв. видав чимало й інших матеріалів до історії освітнього руху на Слобожанщині та окремих її діячів. Не перелічуючи їх всіх, нагадаємо тільки про „Письма къ Гр. П. Данилевскому“ (від Бодянського, Метлинського, Костомарова, Куліша та багатьох інших)¹⁾, невидані твори Гулака-Артемовського²⁾ та инш.

У цілому перші три групи матеріалів, що їх видав Дм. Йв., стосуються до історії Слобожанщини, її колонізації, внутрішнього устрою, адміністративного керування та її культурного розвитку. Але, крім цих матеріалів, Дм. Йв. підготував до друку та видав чимало матеріалів, що до загальної історії України стосуються. Що-правда, ці матеріали не становлять чогось цілого, якогось єдиного циклу, але значіння їхне безперечне. Так 1918 р. Дм. Йв. надрукував у журналі „Наше Минуте“³⁾ під назвою „Нові джерела про Кирило-Методіївське братство“ здобуті в архіві Мініст. Освіти в Петербурзі „Докладъ графа Уварова императору Николаю І“ від 8-го травня 1847 та „мнѣніе“ про Кирило-Методіївців гр. Орлова, подане Миколі І; у 1926 році у збірникові „Рух декабристів на Україні“ Дм. Йв. надрукував у статті „З історії декабристського руху на Слобідській Україні“⁴⁾ документи, знайдені в АОР про притягнених до слідства гр. Булгарі, незабаром має вийти⁵⁾ справа Ожигиної з цікавими даними до історії боротьби жіноцтва за право здобувати вищу освіту — оці-о матеріали та ще кілька дрібніших становлять першу підгрупу цієї останньої групи — це матеріали до історії громадського руху в XIX віці. Значно ширша друга підгрупа — матеріали до історії Старої України XVIII віку. Серед цих документів — 9 здобутих у Моск. Архіві Мініст. Юстиції, до історії Стародубівщини (1-й документ 1628 року — це привилей Сигізмунда Третього на добра синові боярському Гр. Кал. Гладкий, с'єстаній стосується вже до 1765 року — це відомість про рангові маєтності в Стародубівському полку⁶⁾), „Дополнит. свѣдѣнія о бывшихъ на Ладожскомъ каналѣ казакахъ“⁷⁾), „Реестръ музыки войсковой 1711 года“⁸⁾), „Три черкасскія слободы по соврем. ихъ описанію“⁹⁾ та багато інших.

¹⁾ „Кіевская Старина“, 1903 р., кн. 1—5 та окрема відбитка.

²⁾ Київ, 1897 рік, 26 рік. ³⁾ 1918 рік. № 2, ст. 171—179.

⁴⁾ Ювілейне видання Укрцентрархіву. Харків 1926 рік., 168—181.

⁵⁾ У журналі „Архівна справа“ ч. 2—3, 1921 рік.

⁶⁾ Д. И. Багал'їй, „Новый историкъ Малороссіи“, Пб. 1891. Відбї ч. з „Отчета о 32-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова“.

⁷⁾ „Кіевская Старина“ 1834 г. кн. 10.

⁸⁾ Ibid. 1892 р., кн. 11.

⁹⁾ Ibid. 1887, кн. 6—7.

Отже ми розглянули — треба сказати, не вичерпавши всього матеріялу — в головних рисах працю Дм. Йв. що-до видання матеріалів. Але розглядаючи діяльність Дм. Йв., як археографа, не можна обмежитися тільки оглядом видань матеріалів, що їх збирав та зредагував Дм. Йв. Треба коротко згадати і про ті численні археографічні замітки, що вийшли з-під пера Дм. Йв. Ще в 1882 році Дм. Йв. надрукував першу таку свою замітку „Замѣтка объ архивѣ Малорос. Коллегии“¹⁾, що стала за початок багатьом його дальшим таким заміткам: „Фамильные бумаги Шербинныхъ, кн. Кропоткинхъ и Донцовъ-Захаржевскихъ въ имѣніи П. П. Флота — Бабахъ“²⁾, „О вновь открытыхъ матеріалахъ для исторіи Лѣвобереж. Украины“³⁾, „Книги Лифляндскаго Гофгерихта XVII въ архивѣ Рижскаго Окружнаго Суда“⁴⁾, „Коллекція рукоп. проф. Кистяковского“⁵⁾, „Генеральная опись Малороссіи“ („Кіевск. Старина“, 1883 г., кн. II), „Українські архівні фонди в межах РСФРР“⁶⁾, „Издание сочиненій Сковороды и стоящія въ связи съ нимъ изслѣдованія о немъ“⁷⁾, „Отрывки изъ фамильныхъ записокъ Квитокъ“⁸⁾ та багато інших, серед них статті присвячені розглядові матеріалів Харківськ. Центр. Істор. Арх. огляд рукописів Харк. універс. книгозбірні.

Окрім того, Дм. Йв. належить чимало докладних рецензій на археографічні видання. Одночасно треба відзначити, що й у своїх розвідках Дм. Йв. старанно опрацьовує архівний матеріал, надає йому великого значіння, наводить великі уривки з документів, отже його розвідки насичені архівним матеріалом. Навіть нарікання були на Дм. Йв. за цю його рису⁹⁾. Але Дм. Йв. свідомо поєднував у своїх розвідках вирішення й дослідчих, і археографічних завдань. Отож, у передмові до 2-го тому „Опыта исторіи Харьк. университета“ Дм. Йв. дає чітку та виразну заяву про потребу уводити сировий матеріал до своїх розвідок: „данные эти не изданы — пише він — и потому приходится, volens-nolens, вносить въ текстъ сочиненія или въ его примѣчанія, хотя это можетъ вызвать указаніе на обиліе сырого матеріала въ книгѣ. Но спрашивается: можетъ ли быть иначе, когда мнѣ одному нужно создавать въ одно и то же время и фактическое содержаніе „Опыта“, и дѣлать оцѣнку явленій, и разрѣшать темные или спорные вопросы, т. е., иными словами, давать

¹⁾ „Кіевск. Универс. Извѣстія“, 1882, вересень.

²⁾ „Харьк. Губ. Вѣд.“, 1887, № 274 та передруковано в „Кіевск. Старинѣ“.

³⁾ „Труды VI Археолог. Съѣзда въ Одессѣ“, IX.

⁴⁾ „Труды X Археолог. Съѣзда“. ⁵⁾ „Кіевск. Старина“, 1891, кн. 3.

⁶⁾ „Архівна Справа“, кн. I, 1925 р., написано з В. О. Барвинським.

⁷⁾ „Извѣст. отд. русск. языка и словеси. Акад. Наукъ“, 1914, кн. 3-я.

⁸⁾ „Харьк. Сборникъ“ на 1889 рік.

⁹⁾ Акад. В. Ламанський у рецензії на 2-й том „Опыта исторіи Харьк. университета“ пише: „такъ во II-мъ томѣ своего „Опыта исторіи“ онъ (тоб-то Дм. Йв.) перепечатаваетъ почти всегда цѣликомъ цѣлую массу архивныхъ документовъ — обыкновенно многосложныхъ нашихъ канцелярскихъ малосодержательныхъ бумагъ“ („Отчетъ о 48 присужденіи наградъ гр. Уварова“).

впервые и историческое повѣствованіе и критическое изслѣдованіе? Соединеніе въ одномъ трудѣ цѣлей, такъ сказать, археографическихъ и чисто историческихъ представляеть несомнѣнно неудобства и для читателей и для автора, но что же дѣлать, если я не могъ выдѣлать документовъ въ особое приложеніе, если я не могъ отсылать читателя за подробностями къ особымъ печатнымъ сборникамъ сырыхъ матеріаловъ?" Отже, розвідки Дм. Йв. теж містять чимало археографічного матеріалу.

Підсумовуючи діяльність Дм. Йв. на археографічному полі, треба відзначити великі його заслуги. Сміливо й не перебільшуючи можна сказати, що ніхто не зробив більше за Дмитра Йвановича в справі видання матеріалів до історії Слобожанщини. Його збірники матеріалів не втратили свого значіння, хоч відтоді, як вийшов перший, проминуло більше од 40 років, і є першорядне джерело для кожного дослідника, що береться вивчати минуле Слобожанщини в XVII—XVIII віці.

Видання матеріалів Дм. Йв. мають тісний зв'язок з його розвідками, вони взаємно доповнюють один одного, подаючи яскраву картину минулого Слобожанщини. Видаючи матеріали, Дм. Йв. звертав переважну та іноді виключну увагу на внутрішній зміст пам'ятки, а не на зовнішні її ознаки. Ця риса позначає всі його видання. Отже, говорячи про способи видання Дм. Йв. археографічних матеріалів, вагу яких Дм. Йв. відзначав не тільки для історика, але й для археолога¹⁾, треба підкреслити, що інтерес до фактичних даних пам'ятки, а не до її формуляру, стояв завжди в Дм. Йв. на першому місці, що переважав інтерес дослідника.

Одночасно треба відзначити, що не теоретичні питання археографії, але практична, жива, безпосередня археографічна робота завжди стояла в акад. Дм. Йв. Багалія на першому місці.

Отже, закінчуючи свій огляд археографічних праць Дм. Йв. переважно з погляду оцінки того, якою мірою важливі та значні були видання матеріалів Дм. Йв., треба відзначити, що археографічні праці Дмитра Йвановича, що є історик-архівіст-археограф, становили й становлять дуже цінний внесок в українську історичну науку. І можна, не помиляючися, сказати, що ближчі роки принесуть нові праці акад. Дм. Йв. Багалія на полі української археографії.

¹⁾ Див. проф. Д. И. Багалія, „Археографич. матеріали. какъ источникъ археологій“ Вѣбитка з 2-го тому „Трудовъ XI Археолог. Съѣзда“ у Київі.

Археографічні студії Володимира Антоновича ¹⁾.

В українській історичній науці ім'я Володимира Антоновича відоме як ім'я визначного дослідника в галузі історії, археології, історичної географії, етнографії, археографії, то-що. Його ім'я в українській історіографії стоїть поруч іменнів Костомарова, Куліша, Лазаревського, що своєю діяльністю в другій половині XIX ст. чимало зробили для пізнання минулого. У кожного з цих істориків була своя сфера інтересів, своє поле діяльності: всі вони звернули пильну увагу на використання архівних збірок для своїх дослідів. З діяльністю Миколи Костомарова ми зв'язуємо низку монографій та видання архівних матеріалів з доби Хмельниччини та Руїни. Ім'я Олександра Лазаревського переносить нас на Лівобережну Україну XVII—XVIII ст. з її побутом старшини, з її утисками селянства, то-що. Пантелеймон Куліш відомий своїми студіями про козаччину, а в пізнішу добу своїми панегіриками польській місії на Україні. Ім'я Володимира Антоновича зв'язується з низкою студій з історії соціальних стосунків на Правобережній Україні за часів литовських та польських. Його праці виявили форми протесту людности проти польського тут укладу. Ми вже казали, що ці визначні історики будували свої студії на основі документів, здобуваючи їх в архівних збірках. Ці дуже важливі моменти в археографічних студіях згаданих дослідників ще не до краю висвітлені. Для висвітлення археографічної праці Олександра Лазаревського маємо чимало цінних вказівок у розвідках акад. Миколи Василенка ²⁾; про археографічну діяльність Миколи Костомарова є розвідка Івана Крип'якевича: „Археографічні праці Миколи Костомарова“ ³⁾. Таких розвідок немає ні про Куліша, ні про Антоновича, дарма що визначну археографічну працю цих дослідників з тієї чи іншої нагоди не раз згадували.

З доручення Історичної секції Української Академії Наук ми зупинимо свою увагу на характеристиці археографічної праці Володимира Антоновича.

¹⁾ Цю розвідку в скороченому вигляді читав я на прилюдному засіданні Археологічної Секції Української Академії Наук на-весні 1923 р., присвяченому пам'яті Володимира Антоновича; тепер вона друкується з доповненнями.

²⁾ „Чтенія въ Ист. Общ. Нестора Лѣтописца“. 1903, кн. XI, в. II, „Україна“, 1927 р., кн. 4.

³⁾ Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові т. CXXVI—CXXVII. Львів 1918.

Обізнання з цією галуззю широкої та багатогранної Антоновичової діяльності почнемо з відомостей про становище української археографії до 60 рр. XIX ст., того часу, коли Антонович розпочав свою наукову працю, щоб яскравіше виявити, що свого вніс цей визначний історик в українську археографію.

Становище української археографії в першій половині XIX ст. тісно зв'язано з напрямком інтересів тодішнього українського суспільства. У XVIII ст. цікавилися вивченням зовнішньої історії козаччини, Гетьманщини, починаючи з Богдана Хмельницького. Литовсько-польська доба на Україні, як і історія Правобережної України, що залишилася після Хмельниччини за Польщею, мало цікавили тодішнє суспільство і безпосередньої уваги до себе не притягали. В основі дослідів клали найголовніше українські та польські хроніки, іноді впроваджуючи офіційні російські документи. Такого характеру була ця праця і в першій половині XIX ст. (А. Чепи, Ломиковський, Мартос, то-що) — разом з цим нові елементи в цю працю внесли Бантиш-Каменський та Микола Маркевич¹⁾.

Відомо, що кожен з них написав „полную“ історію „Малороссіи“. У цих працях обох істориків використано документальний матеріал. Бантиш-Каменський використав для цього документи тодішнього архіву міністерства закордонних справ; цим запровадив він напрямок офіційного московського висвітлювання українських подій. Свою „Історію“ Бантиш-Каменський доповнив додатками, де подав ті уривки з документів, які вважав за найцікавіші. У своїй „Історії“ він серед розділу джерел зазначає, що використовував також справи чернігівського губ. правління, що були раніш у Глухові. Д. М. Бантиш-Каменський збирав також ще й окремо матеріали для української історії і згодом переслав О. Бодянському, а той р. 1856 видав під назвою „Источники малороссійской истории собранные Д. Н. Бантышъ-Каменскимъ и изданные О. Бодянскимъ“ (ч. I, II М. 1858). У передмові, між иншим видавець зазначив „я думаю, что они“) составятъ ему прочный надгробный памятникъ, быть можетъ, прочнѣе самой его „Исторіи Малой Россіи...“ Цими словами О. Бодянський відзначив вагу тих матеріалів, що переслав Бантиш-Каменський.

Приклад Бантиша-Каменського відбився на другій „полной“ історії „Малороссіи“ Миколи Маркевича. В його „Історії“, що відбила на собі впливи „Історії Русовъ“, томи IV, V теж мають додатки-документи. Ці збірки документів, зв'язані з іменами Бантиша-Каменського та Маркевича, були перші визначні видання документів з історії України.

Дальша археографічна праця широко розгортається в Києві. Вивченням старовини цікавилися тут здавна; щоб зреалізувати це заці-

¹⁾ М. Грушевський, Развитие українскихъ изученій въ XIX в. и раскрытіе въ нихъ основныхъ вопросовъ украинновѣдѣнія („Украинск. нар. въ его прошломъ и настоящемъ“, т. I, ст. 1914 ст. 19). ²⁾ Документи.

кавлення, Михайло Максимович зняв питання про необхідність утворити приватне „Київське товариство історії та давнини словено-руської“. У Києві вже р. 1835 при Київській шкільній окрузі існував Комітет для вишукування старовини в Києві. До цього Комітету, окрім Максимовича, виходили Берлінський, Лохвицький, Анненков та інші. Працював під той час і мітр. Євгеній, що надрукував низку студій, користуючись писаними джерелами („Описание Киево-Софійскаго собора“, то-що). Але проект М. Максимовича, що в складанні його брав був участь і Інокентій Борисов, не здобув potwierдження у Бібікова, тодішнього київського генерал-губернатора. Бібіков, виходячи з загально-державних російських інтересів, гадав, що студіювати минуле має не вільна наукова установа, а установа державна, з представником вищої влади на чолі¹⁾.

З ініціативи Бібікова таку урядову комісію засновано року 1843 (влітку). Це була „Кіевская временная комиссия для разбора древних актов, состоящая при киевскомъ, подольскомъ и волынскомъ генерал-губернаторѣ“. Ця археографічна комісія ввесь час була під урядовим контролем. Контроль здійснювався через те, що на чолі її стояли урядові особи — Пісарев, керівничий генерал-губернаторської канцелярії (1843—8) Судієнко — почесний куратор чернігівської гімназії (1848—57), Юзефович — помічник куратора київської шкільної округи (1857—89).

На щастя, це урядове керування активно не виявилось. Науковою працю керували редактори. Тут Комісії теж пощастило, бо за редакторів та працівників Комісії стали люди з виразними науковими здібностями та хистом. Перші двадцять років за редактора був Микола Іванішев (1844—63), далі, Володимир Антонович (1863—82). У Комісії брала участь ще низка наукових українських сил. Окрім Максимовича, назовемо Костомарова, Куліша, Ор. Левицького. Отже, офіційний характер Комісії не пошкодив скупитися тут видатним представникам української історіографії й науково поставити організацію та вивчення архівних збірок. Коли тонкий спостережник російського життя ХІХ ст. — Коні, мав рацію, казавши, що в Росії країна можливих неможливостей, то не має чого дивуватися, що в Комісії утворилася течія прихильна до розвитку української науки та ще за часів миколаївського режиму.

Перший період діяльності Комісії — від 1843 р. до заснування Архіву давніх актів (1852—4) та видання „Архива Юго-Западной России“ — не має плановості, але з погляду наукового стоїть високо. Відколи існує Комісія, в ній працював Михайло Максимович, що редагував перше видання двох томів „Памятников“ Комісії (почали виходити з 1845 р.).

¹⁾ Цей погляд Бібікова яскраво змалював один з пізніших відомих наукових робітників, покійний акад. О. І. Левицький: „Историческая наука должна быть служить подспорьемъ національной и патриотической администраціи, а разрабатывающее ее ученье должно стать однимъ изъ органовъ этой администраціи“ (Пятидесятилітніе Кіевской Комисіи для разбора древнихъ актовъ „Историческая записка ея дѣятельности“ (1843—93) К. 1893, ст. 11). З цієї записки О. І. Левицького ми беремо далі низку інших відомостей що до Комісії.

У цих, як і дальших, томах видано цінний матеріал з історії суспільних стосунків та культурного життя на Україні¹⁾. Нагадаємо, що в цій урядово-науковій Комісії працювали члени Кирило-Методіївського братства Куліш, Костомаров, Шевченко. Неофіційно в біжучій праці Комісії брав участь Гулак.

До праці в Комісії Максимович запрохав серед перших працівників — П. Куліша. Члени Комісії — Микола Іванішев та Станіслав Шодуар — теж знали Куліша. Орест Іванович Левицький каже, що на першого співробітника Комісії р. 1843 обрали П. О. Куліша „на которого Комиссия возлагала надежды, что онъ при его „извѣстной любви къ историческимъ изслѣдованіямъ, способностямъ и прилежаніи, можетъ быть съ пользою употребляемъ для разысканій въ архивахъ и монастыряхъ“²⁾. Куліш ще перед тим, як його обрано формально, оглядав архів Черкаської думи, а згодом р. 1744 передав до Комісії Ханенків „Діаріуш“ р. 1722, прохаючи надрукувати цю пам'ятку під його доглядом. Та Комісія його не надруковала; згодом надрукував його Бодянський у „Чтенія“ (1858 р. уривок). Року 1845 Куліш бере участь в описові книг та рукописів київських монастирів³⁾.

Другого кирило-методіївця — Т. Шевченка запросила Комісія р. 1845. Він з доручення Комісії їздив на Полтавщину, Київщину, щоб змальовувати історичні пам'ятки. Відомі його подорожі на Волинь та Поділля. Разом з Іванішевим він їздив на розкопи могил коло Перепетівки (Велика Могила, Могила трьох братів, Оленівка).

Микола Костомаров почав працювати в 1846 р. Йому доручено готувати до друку видання Величкова літопису; в цій справі йому допомагав Гулак. Окрім цього Костомаров мав доручення — підготувати в перекладі джерела до української історії з латинської мови. Костомаров запрохав на допомогу Марковича, Посяду, Андрузького. Величків том вийшов вже по тому, як заарештовано Костомарова, під Рігельмановим доглядом.

Маючи низку-активних співробітників, Комісія „для разбора древнихъ актовъ“ протягом першої доби існування видала 4 томи „Памятниковъ“ скількись томів Величкова літопису, Граб'яччин літопис з додатком хроніки Боболінського, документи про життя Курбського на Волині, то-що.

¹⁾ Вийшли 4 томи „Памятниковъ“. Кожен том поділявся на три частини. Тут надруковано було багато важливих документів. Назвемо устав Жигимонта-Августа „о волах“, що з ним зв'язані економічні зміни в житті селянства, низку документів про козацьчину, добу Богдана Хмельницького (згадаємо щедеєння Мисковського), матеріали з історії братства, Берестейської унії, то-що.

²⁾ „Пятидесятилѣтіе Кіевской Комиссіи..“ ст. 24—5.

³⁾ Про діяльність Куліша, Шевченка, Костомарова в Археографічній Комісії вібрали відомості в ст. В. Мілковського „Кирило-Методіївці в Археографічній Комісії“ („Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського“ К. 1928 ст. 312—23).

Видавання джерел та взагалі діяльність Київської Археографічної Комісії в 1840—50 рр. це не було одиноким явищем. У 1840 року розвинулася в цьому напрямку діяльність у Москві; тут за редактора московських „Чтеній“ став Осип Бодянский¹⁾. Він видав „Історію Русовъ“, що нею дуже цікавилися вже раніш, Самовидців літопис, Рігельманів літопис, Симоновського, Мілерові замітки; хроніку Гутинського монастиря; Орликові папери та багато інших документів. Можна гадати, що археографічно-видавнича діяльність Бодянского була активніша за діяльність Київської Археографічної Комісії; московські наукові кола були невдоволені з неї: „Чѣмъ сдѣлались „Чтенія“?—писав проф. Кубарьов до Сахарова, — „Сбродомъ всякой всячины и сокровищницею былей и небылицъ хохлатскихъ“²⁾. Року 1848 діяльність Бодянского припинилася і відновилася вже аж за 10 років, коли утворилися інші, кращі для розвитку української археографії, умови. Ця коротка діяльність О. Бодянского в 1840 рр. була видатною подією в нашій археографії, коли ще згадати ті важкі умови, що серед них доводилося цю працю провадити.

Діяльність О. Бодянского над видаванням джерел з української історії розгорнулася тоді, коли „Архіву давніх актів“ у Києві ще не утворено. Становище архівної справи дуже змінилося після того, як утворено в Києві Київський Центральний Архів при тодішньому університеті в 1852—4 рр. Тут зкуплено до 6000 актових книг, згодом ще приднували нові матеріяли³⁾. Ці актови книжки були за важливі джерела, щоб вивчувати соціальну та економічну українську історію.

Перші відомості про існування актових книжок у Західній Європі маємо в Чехії. Відсіля їх занесено до Польщі, потім з'явилися в Литві, на Україні. Актових книжок було скількись видів. Були — гродські, сюди записували справи кримінального характеру, земські, куди записували справи цивільного характеру: умови, угоди, то-що. Були ще замкові, підкоморські, поточні, записові (нотаріальні), декретові (по великих містах), магістратські, ратушні. З пол. XVI ст., коли життя пішло живим темпом, актови книжки почали навіть виконувати певною мірою значіння неначе преси, фіксуючи життєві явища. У XVII—XVIII ст. ст. до актових книг записували навіть жарти, сатири, орації, панегирики, молитви, гімни. Ці всі матеріяли разом з королівськими грамотами, ухвалами соймів, люстраціями королівських маєтків та іншими документами економічного й соціального характеру — мають велику вагу на те, щоб вивчувати

¹⁾ Про його діяльність див. Н. П. Василенко „Іосифъ Максимовичъ Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии“ (друк. в „Кіевск. Стар.“ за 1903 р.).

²⁾ „Кіевск. Стар.“ 1903, кн. XII, ст. 718—723, 725—6 „Древн. и новая Россія“, 1880, I, 514 ст.

³⁾ Про історію, як утворився цей архів, див.: О. И. Левашин „Исторія учрежденія Кіевского Центрального архива“ (Чтенія въ ист. Общ. Н. А., кн. 17, в. I—III, К. 1903). Потім ст. І. М. Камашіна в „Чтеніяхъ“ кн. 17 в. IV, та розділ у кн. В. Романовського „Нариси з архівознавства“ X. 1924, ст. 103 та дальші.

життя на Україні за часів литовсько-польських¹⁾. Певна річ, усі вони не збереглись. Підчас бурхливих років козацької революції їх багато понищили; те, що збереглося, звезено за наказом російського уряду в половині XIX ст. (1848) до трьох новозаснованих архівів, в тому числі до Центрального Архіву у Києві, де й досі переховується. Актові книжки дали цінний матеріал для дальшої праці Київської Археографічної Комісії, що незабаром почала їх використовувати. Член Комісії проф. Микола Іванішев уклав план дальшого видавання Комісії „Архива Юго-Западной Россіи“. Матеріали, що мала опрацьовувати Комісія, поділено на VIII відділів; вони торкаються соціальної та економічної історії. До першої частини зараховували справи монастирські та церковні, до другої — справи селянські (устрій, суд, зайняття, то-що), до третьої — історія міста, до четвертої — судові справи, до п'ятої — державно-економічні, шостої — соймові ухвали, сьомої — акти, що стосуються до політичної історії: козацькі війни, восьмої — акти, до найважливіших панських та князівських родів, то-що. Кожна з тих частин мала по скількись томів. Кожен том мав виходити з передмовою, де подавалися відомості про надрукований у цьому томі матеріал. Цей план 24 квітня 1858 року затверджено²⁾. Комісія за ним працювала до самого свого кінця — влиття до складу Археографічної Комісії Української Академії Наук у Києві. Щоб працю Комісії зробити активнішою, Мик. Іванішев настояв на утворенні посади головного редактора. Редактор був зобов'язаний шукати потрібні джерела для накресленої теми, розглядати акти, надіслані до Комісії; наглядати за відповідністю копій з документів, що готувалися до видання та наукової обробки, то-що. Комісія ухвалила потребу такої посади і цю посаду зайняв проф. Іванішев. В 1863 р. його обрали на ректора київського університету і посади головного редактора в Комісії він зріксь, рекомендувавши замість себе Володимира Антоновича.

Попередня праця Комісії, її широке зацікавлення старовиною, студіювання минулого, археології, напрям роботи в Комісії підчас перебування Максимовича, Куліша, Шевченка, Костомарова, далі діяльність Іванішева — мали, звичайно, вплив на дальшу роботу Комісії. Все це, звісно, відбилось на наукових студіях Володимира Антоновича.

Пропозиція Іванішева припала була на той час, коли у Антоновича стояло питання взагалі про виїзд з Києва, бо для його наукової праці не було сприятливих умов.

Перед тим, як Володимир Антонович вступив до Комісії, ім'я його було вже відоме серед українських кіл. Він належав до групи ради-

¹⁾ Про актові книжки та їх походження чимало цікавих відомостей у ст. О. І. Левицького „Объ актовыхъ книгахъ, относящихся къ исторіи Юго-Западнаго края и Мало-россін“ (Труды 11 Археолог. съезда, т. II).

²⁾ „Пятидесятилітіе Кіевской Комиссіи“ К. 1893 ст. 86—8. — Зміни пороблено що-до порядку томів та розподілу частин.

кального студентства, коли ще навчавсь в університеті, був знязаний ближче з хлопоманами. О. Ф. Кістяківський називав його „несомнінно душою ківських українофілов“. Погляди цих хлопоманів, українських шісдесятників мали на собі чималий вплив кирило-методіївців: Костомарова, Куліша, Шевченка¹⁾. Праця їхня була культурна та політична. Російський уряд пильно стежив за Антоновичевою діяльністю. Розглядали „Дѣло объ устройствѣ коммунистическаго общества“; в організації його підозрівали Антоновича та інших²⁾, що були тоді представниками українського народництва. У 60 рр. напередодні польського повстання 1863 р. стала перед українським суспільством справа стосунків українців з поляками. На цій справі зупинялися Костомаров³⁾, Куліш⁴⁾. Як ставивсь до цієї справи Володимир Антонович, він каже в „Моей исповѣди“, надрукованій в „Основи“ за 1862 рік з приводу виступів Падалиці.

Ці інтереси до соціальних питань, до національного моменту відбилися потім в історичних студіях В. Б. Антоновича. Історик, „що перший звернув найбільшу увагу на соціальний та національний бік народніх рухів у минулому, Антонович як-раз ці моменти на перший становив план в сучасному, зостаючись холодним в справах чистої політики“⁵⁾.

Отож, коли Володимир Антонович згодився на посаду головного редактора в „Комиссії для разбора древнихъ актовъ“ при київському генерал-губернаторі, то у нього вже були окреслені погляди на соціальні та національні відносини на Україні. Але тут не треба думати, що праця в урядовій комісії цілком звязала його творчість у певні рамки. Акад. М. Грушевський на поминальному засіданні Українського Наукового Товариства у Києві 29 березня 1908 р. каже, що Володимир Антонович „менше всього був істориком академістом, прихильником науки для науки, якому чисто формальні вимоги наукових завдань, чи якісь зверхні обставини диктують теми, звертаючи увагу дослідника на те чи инше само по собі зовсім індивідуальне для них питання“⁶⁾. Зацікавлення громадським життям було у нього, як ми бачили, дуже розвинене. І вся діяльність Володимира Антоновича в археографічних студіях буде ясна, коли ми пам'ятатимемо ті соціальні умови, серед яких доводилося працювати. А вони бували не завжди несприятливі.

¹⁾ М. Яворський. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. т. I, Харків 1927, ст. 265.

²⁾ Міяковський. Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича. „Україна“ 1924, кн. 1 2, ст. 155.

³⁾ Див. статті в томі „Науково-публіцистичні та полемічні писання Костомарова“ (К. 1928), раніш надруковані в тогочасних виданнях.

⁴⁾ Назва статей в „Основи“.

⁵⁾ Акад. С. Єфремов. Перед судом власної совісті. „Записки Істор. Філо. У.А.Н.“, кн. V, ст. 6 7. Ця характеристика потребує деяких доповнень та корективів.

⁶⁾ Записки Укр. Н. Т. в у Києві, т. III, К. 1909, ст. 5.

Ми вже казали, що Володимир Антонович був головним редактором двадцять років, починаючи з 1863 р., на чолі Комісії за весь час редакторства був М. В. Юаєфович (1857—1889), як урядовий представник. За діловодів Комісії були Ф. Г. Лебединців (1860—5), відомий також своїм близьким співробітництвом у „Кіевской Старині“, І. О. Самчевський (1865—74), К. З. Козловський (1871—3) та У. І. Левицький (з 1874 р.), що працював у Комісії і за часів пізнішого головного редактора Владимирського-Буданова.

Офіційно обрали Антоновича на посаду головного редактора 12 квітня 1863 р., але з Комісією він вже був зв'язаний раніше¹⁾. Ми знаємо, що 25 березня 1862 р. одержав він 75 крб. за редагування I тому 3 частини „Архива Юго-Западной Россіи“ (акти про козаків).

Дальший огляд археографічних студій Володимира Антоновича ми почнемо з його праці в Археографічній Комісії, скупивши увагу спочатку на участі в виданні „Архива Юго-Западной Россіи“, потім на участі його в інших виданнях Комісії.

Ставши за головного редактора Комісії, Володимир Антонович узяв на себе не тільки обов'язки головного редактора. Йому иноді доручали також доглядати друкування томів „Архива Юго-Западной Россіи“²⁾, виконувати обов'язки діловода Комісії³⁾, то-що.

Свою працю в Археографічній Комісії Володимир Антонович почав, як ми бачили, друкуванням тому про козаків (ч. III т. I „Архива Юго-Западной Россіи“). Його закінчили друком р. 1863. Том за планом Комісії складався з передмови та документів — разом 111 (1500—1641 pp.).

У передмові автор зупиняється на походженню козаччини „козаки есть не что иное, как остатки сохранившихся древне-славянских общинъ, которыя являются съ характеромъ воинственнымъ вызваннымъ мѣстными обстоятельствами съ новымъ именемъ, возникнувшимъ изъ той же военной обстановки“ (ст. CXVII). Авторів погляди викликали справедливі критичні зауваження М. Максимовича⁴⁾, О. Ефименкової⁵⁾, М. Грушевського⁶⁾. Видання документів та передмова оживила питання що-до вивчення козаччини. В цьому-ж томі були викристалізовані питання, які й далі цікавили автора.

Року 1867 вийшов з друку том про походження шляхетських родин (1442—70 pp.) з 132 документами (Архив Юго-Западной Россіи, ч. IV, т. I).

¹⁾ Журналъ Комиссіи для разбора древнихъ актовъ № 45, за 1863 г. Переглянув я журнали Комісії з 1862 р. по 1882 р. Характер відомостей у них — фінансово-економічний (виплачування грошей співробітникам, наймання приміщення, замовлення паперу); про хід роботи Комісії повідомляється в зв'язку з виплатою грошей. Відомості цього офіційного журналу дуже „скупі“ і тому мало звісток у них про різні сторони іншої роботи Київської Археографічної Комісії, що могли освітлити докладніше роботу головного редактора, то-що.

²⁾ Ж. Коч. за 1871 р. № 98 від 18/XI.

³⁾ Ж. Коч. за 1874 р. (№ 95).

⁴⁾ Сб. соч., т. I, ст. 277.

⁵⁾ Южная Русь. т. II, ст. 311 „Литературныя силы провинцій“.

⁶⁾ „Історія України-Руси“, т. VII, ст. 566 (прим.) К. 1909.

Року 1867 ухвалено до друку том про унію та становище православної церкви в 2 пол. XVII та в XVIII ст. (1648—1798 рр.); цей том вийшов р. 1871 з 239 док. (Архів Юго-Западної Росії, ч. I, т. IV¹⁾). Того ж 1867 р. закінчено том про міста²⁾; він вийшов р. 1869 з 265 док. (ч. V, т. I). Року 1868 вийшов том про козаків (1679—1716) з 299 док. (Архів Юго-Западної Р. т. III, ч. II); у цьому томі зміщено передмову про останні часи козаччини на правому березі Дніпра: Ця передмова то була докторська дисертація Володимира Антоновича. Цього 1868 р. проваджено підготовку працю над томом про селян³⁾; він вийшов р. 1870 з 324 документами⁴⁾ (ч. VI, т. II). Цілих шість років готувався до друку том про гайдамацтво. Року 1870 маємо відомості про підготовування до друку тому гайдамацтва — переписування копій, то-що. Цей том про гайдамацтво вийшов р. 1876. (Архів Юго-Западної Росії ч. III т. III) з 364 документами. Серед останніх нема виписок з „Книги Кодеńskiego військового суду“, що робилися ще р. 1872⁵⁾.

Року 1873 йде готування до видання тому актів Литовської доби, що мав вийти за редакцією В. Антоновича та Козловського⁶⁾). Такого тому в виданнях „Комісії“ не вийшло.

Року 1874 почато готування до видання тому про залюднення (Архів Юго-Западної Росії, ч. VII, т. I, II)⁷⁾. Готування йшло повільно. Року 1879 (19 березня) маємо відомості про ухвалу переслати 24 крб. 60 коп. Бершадському, магістрові тодішнього Новоросійського у-ту, що з доручення головного редактора поробив для Комісії копії описів деяких українських замків (Вінниця, Чорнобиль, Остер, Мозир) з документів Литовської метрики⁸⁾. Видання цього тому про колонізацію В. Б. Антонович дуже цікавився і вже р. 1876 порушив питання перед Комісією про потребу друкувати ч. VII т. I („Акты объ истории заселения Юго-Западного края“), але справа затяглася. Ми мали нагоду обізнатися з справою про друкування цього тому⁹⁾. Отож на цій справі

¹⁾ Ж. Ком. № 128 від 7/IV — 1867 р.

²⁾ Ж. Ком. за № 165 від 17/XII — 1867 р.

³⁾ Ж. Ком. за № 76 від 28/XII — 1868 р.

⁴⁾ Тут важливо неслухняність згадки С. Томашевського, який ставить цей том Антоновича в зв'язок з попередниками в цій праці Антоновича — Козловським потім Новицьким („Володимир Антонович, його діяльність на полі історичної науки“ Льв. 1906 ст. 35). Останню розвідку ухвалено до друку р. 1870, а вийшла вона р. 1876 в 2 томах (Архів Юго-Западної Р. ч. VI, т. I).

⁵⁾ Кодеński книгу використав для своїх студій Шульгин (Київск. Старина 1890 р). Згодом до друку підготував її Ів. Мих. Каманін. Тепер друкує її Археографічна Комісія Української Академії Наук під доглядом О. Ю. Гермайзе, як один з томів „Українського Архіву“.

⁶⁾ Журн. Ком. № 197, 25/XII — 1873 р. Це було видання цілком інше, окреме від „Грамот вел. князів Лит.“ (надр. 1868 р.). Див. про його далі.

⁷⁾ Журн. Ком. № 49 від I/V — 1876 р.

⁸⁾ Журн. Ком. № 27, за 1879 р.

⁹⁾ Завдяки вказівці Катерини Миколаївни Мельник-Антонович, який висловлюючи щиро подяку, обізнявся я з окремою справою „Дело Киевской Археографической Комиссии № 11 — о напечатаніи I т. VII ч. Архива Юго-Западной России акты объ истории заселения Юго-Западного Края; начато 5 II — 1876 г. окончено 12 XI — 1876 г. на 5 листах“. Цю справу переглядав я р. 1923.

зупинимося докладніше. Справа ця складається з заяви головного редактора Комісії В. Б. Антоновича, журналу Комісії від 12 листопада 1876 р., умови з київським друкарем Мияльським та зразками шрифту. Найцікавіше для нас заява Володимира Антоновича. Він зазначив, що виготовував до друку 200 актів, які поділяються на такі шість рубрик — 1) жалувані грамоти великих князів литовських та королів польських приватним особам на маєтки (XIV—XVII ст. ст.); 2) описи королівських замків 1545 р. (Київ, Канів, Черкаси, Житомир), 1552 р. (Житомир, Луцьке); 3) люстрації воеводств, повітів, староств XVII—XVIII ст.; 4) пограничні документи (межі воеводств, повітів, великих приватних маєтків); 5) акти, що стосуються до історії будування слобід. 6) Приватні документи маєткові та позовні, що торкаються історії, як повстали залюднені місця.

Далі автор заяви дав цікаві відомості що-до самої передмови „Предисловіе къ этому тому будетъ имѣть задачей опредѣлить степень населенности Юго-Западнаго Края и отношеніе между народонаселеніемъ исконнымъ туземнымъ и иноплеменнымъ въ различныя эпохи исторіи этого края“. Тому 1) укладено буде нарис людности краю за великокнязівських часів з зазначенням поселень, що тоді існували. Тут буде так само сказано про місцевості, що їх залюднили кочовики (Торки, Половці Клобуки, Кумани). 2) Далі треба буде зупинитися на тому, в якій мірі залюднено було Україну в XIV—XVI ст. ст. за часів Великого Князівства Литовського, як на підставі актів, так і інших відомостей — видань Комісії, відомостей мандрівників та закордонних письменників (Контаріна, Герберштейна, Іваньні, Бельського, Длугоша Лясоти...). Тут буде розглянуто гіпотезу польських істориків — Грабовського, Шайнохи, Стадницького, що перейшли до російської історичної літератури „о мнимомъ запустѣніи Юго-Западнаго края послѣ XIII ст. и о мнимой польской въ немъ колонизаціи“. Буде подано відомості про заснування у великому князівстві Литовським чужоземних поселень. 3) Далі буде нарис про зміни в густоті людности краю після Люблинської унії в зв'язку з покріпаченням селян у всім князівстві Литовським, що сталося через цю унію, потім нарис двохразового спустошення країни запровадженням тут польського суспільного ладу. „Для большей наглядности“ — мав ще В. Антонович подати 2 списки залюднених місць у країні а) пол. XIII ст., б) кінця XVI ст., а так само дві мапи, що стосуються до згаданої доби¹⁾. Надзвичайно цікавої передмови не надруковано, як і самого цього тому, хоча за журналом все це до друку ухвалено і в умові з друкарем зазначено, що передмова В. Антоновича має бути надрукована. Згодом за десять років р. 1886 вийшли два томи „Архива Юго-Западной Россіи“ за редакцією М. Ф. Владимирського-Буданова за іншим планом без мап, без списку поселень²⁾.

¹⁾ Заява 4 листопада 1876 р.

²⁾ Року 1923, обізнавшись з Архівом Комісії, В. В. Мінковський показував мені примірники вже готового до друку тому „Архива Юго-Западной Россіи“, ч. VII, т. I без передмови. Згадаймо, що Єфименкова знала про готування до друку цього тому. Та

Після 1876 р. ще треба відзначити том про фіктивне повстання селян на Правобережній Україні в 1789 р. („Архивъ Юго-Западной Россіи“, ч. III, т. V); до друку виготовувано його р. 1893, а вийшов він р. 1902 з 378 документами.

Отож, от які наслідки праці Володимира Антоновича в Комісії маємо окрім непомітної роботи, — 9 томів „Архива Юго-Западной Россіи“. У цих томах зібрано до 2220 актів на більш як 4000 ст. — Можна гадати, що надруковано лиш частину тих документів, які Антонович вибрав для Комісії. У журналі Комісії від 25 лютого 1874 р. за № 19 маємо ухвалу Комісії про видачу головному редакторові В. Антоновичеві в розмірі 550 крб. за те, що він зібрав до 8000 документів. Отож чималої частини тих документів у Комісії, які вибрав Антонович, не використано.

Обізнаймося тепер з характером документів, використаних для зазначених томів „Архива Юго-Западной Россіи“. Трохи ми вже торкалися цього питання, коли докладніше зупинялися на виданні тому „Архива“ про залюднення.

Взагалі в томах „Архива Юго-Западной Россіи“ є грамоти — жалувані, дарчі, potwierдження — Литовських князів, королів польських, розподільчі листи, тестаменти, скарги, вирoki копних судів, протоколи пограничних судів, різні свідоцтва, протести, об'яви, позови, люстрації замків, воеводств та інші. Багатий та цікавий зміст бачитиме краще той, хто сам перегляне ці томи. Ми вже згадували, що за головне джерело для наукових студій Володимира Антоновича були актові книжки. Так наприклад для ч. VI т. II „Архива Юго-Западной Россіи“ (акти про селян 1700—1789) на Правобережжі Антонович вибрав матеріал з 90 актових книжок різних місцевостей Правобережжя. В цьому томі є покликання на овруцькі гродські записові книжки, кам'янець-подільські, луцькі, київські, крем'янецькі, книги Васильківського та Богуславського повітів, дубенського магістрату, житомирські, лятичівські, хмільницькі, вінницькі, brasлавські, гайсинські, черкаські, чигиринські, барські, катівські, книги Балтського повіту, Ямпільського повіту. Актіві книжки не були за єдине джерело для видань. Серед зазначень, що були на кожному документі, є покликання на архів Комісії „для разбора древнихъ актовъ“, власну Антоновичеву збірку актів, використання газет (Kurjer Polski, Кієвлянинъ, Kurjer Warszawski, Supplement do „Kurjera Warszawskiego“), покликання на метричні акти 3-го департаменту „Правит. Синода“, заславський архів Сангушка, на акти метрики коронної, зв'язки паперів київської канцелярії генерал-губернатора (відомості про гайдамацтво).

несвольныя ошибки (мова йде про том I, частини III — Арх. Ю. З. Р. — акти про козаків), въ которыхъ впалъ авторъ... онъ, конечно, исправитъ въ предисловіи въ чрезвычайно интересному тому актовъ, который печатается нынѣ, о старинныхъ украинскихъ замкахъ, гдѣ авторъ снова будетъ имѣть случай коснуться вопроса о козачествѣ, собственно о его происхожденіи („Южная Русь“ т. II СПб. 1905, „Лит. силы провинцій“ ст. 332).

Використовуючи такий різноманітний матеріал для своїх студій, Володимир Антонович зрідка спитується схарактеризувати його, критично поставитися до нього. На деякі з цих спроб дозволимо собі звернути увагу. Так у томі про селян на Правобережжі в XVIII ст. (Архів Юго-Западної Росії ч. VI т. II) на ст. 55 — він каже: „Пересмотрѣвъ тщательно записовые отдѣлы актовыхъ книгъ XVIII вѣка, въ которые вносились документы, устанавливающіе право на земельную собственность вообще, мы нашли 200 документовъ относящихся къ крестьянскому землевладѣнію. Конечно количество это представляетъ только незначительную долю документовъ подобнаго рода существовавшихъ въ дѣйствительности, такъ какъ весьма рѣдко крестьянинъ находилъ нужнымъ или возможность заявить въ актовыя книги дарственную запись, полученную имъ отъ владѣльца равно какъ и купчую крѣпость или духовное завѣщаніе, по которымъ онъ прибрѣталъ право на землю отъ односельцевъ или родныхъ“. Далі, визначивши юридичне становище селянина, автор робить такий висновок: „Такимъ образомъ, документы, обрѣтающіеся въ записовыхъ книгахъ, не даютъ намъ права судить о количествѣ земли, принадлежащей крестьянамъ но, во всякомъ случаѣ, при хронологической и географической группировкѣ могутъ указать время и мѣстность, въ которыхъ стало развиваться крестьянское землевладѣніе“. Відзначимо так само характеристику „дарственного“ запису (ст. 61). У томі про околичну шляхту (Архів Юго-Западної Росії, ч. IV, т. I, ст. 2), так характеризується матеріал, який автор узяв з актових книг: „Источникъ этотъ, доставляя неоспоримое ручательство въ подлинности приводимыхъ фактовъ, хотя и не даетъ достаточно матеріала для того, чтобы представить предметъ въ желаемой полнотѣ, однако позволяетъ раскрыть довольно оригинальныя черты изъ прошедшей жизни нашего края, не лишеныя и общаго историческаго значенія“.

Не можна сказати, що такі завваження в Антоновичевих працях в „Арх. Ю.-З. Р.“ трапляються часто; ці відомості спорадичні. Іноді характерні риси документів зазначено в передмові кількома словами. Не треба забувати, що це трапилося через синтетичний підхід Антоновича до матеріалів. У дослідях він був більше синтетик ніж аналітик. Цим, можливо, треба пояснити не таку велику увагу до характеристики окремих документів, бо джерелами української історії дослідник дуже цікавився. Він читав окремий курс про джерела української історії¹⁾.

Цим закінчимо наші відомості про Антоновичеву працю в „Архів Юго-Западної Росії“. Далі з'ясуємо участь Володимира Антоновича в інших виданнях Комісії. Їх офісію він, як головний редактор, брав участь більшу чи меншу в усіх виданнях Комісії, які виходили підчас перебування його на цій посаді. До видань, у яких Володимир Антоно-

¹⁾ Н. А. Ляницький, Владимиръ Болнфатьевичъ Антоновичъ (1830—1908). Москва 1910, ст. 7 (відбитки з „Трудовъ XIV Археол. Съѣзда, т. III). Рукописи лекцій в джерелознавства доховалися в 1880 р., коли Володимир Антонович викладав ці лекції.

вич брав безпосередню участь, треба віднести 1) 4-й том літопису Самійла Величка К. 1864, 2) Збірник літописів К. 1888, 3) „Сборник матеріаловъ по исторической топографіи Кіева и его окрестностей“ К. 1874 р.

Четвертий том Величковаго літопису (додатки) вийшов з друку під доглядом Антоновича та Самчевського. Додатки в 4-му томі складаються з 7 статей; три¹⁾ з них зредaguaв Антонович, до них надруковано коротеньку передмову.

Над збірником літописів працював тільки Володимир Антонович. Він зібрав такі літописи: 1) літопис 1506—1737²⁾, 2) Київський літопис (1241—1621 р.). 3) Межигірський літопис (1608—1700), 4) Щоденник походу проти запорозьких козаків (1625 р.), 5) Літопис львівського каноника Юзефовича (1624—1700 р.), 6) Витебський літопис. До цього додано 8 додатків, що складаються з листування, літописів та інших матеріалів, які укладач уважав за потрібне видати³⁾.

Всі ці джерела з покажчиком обіймають 322 ст. друку, мова джерел тодішня українська, польська, та латинська.

До джерел автор додав передмову на 61 ст. Тут з'ясовує походження джерел та подає їхню характеристику. Короткість та влучність висловів, що характеризують зазначені джерела, свідчать про тонко-критичну вдумливу аналізу автора передмови. Для прикладу подамо характеристику київського літопису — „Въ Кіевской лѣтописи несомнѣнно самую цѣнную часть ея, совершенно самостоятельную и представляющую большой запасъ новыхъ историческихъ данныхъ составляетъ послѣдній отдѣлъ ея съ 1608 по 1621 годъ; такъ какъ отдѣлъ написанъ современникомъ разсказываемыхъ событій, то и объёмъ его относително больше, а также подробности разсказа обстоятельныѣе, чѣмъ въ остальныхъ частяхъ лѣтописи“ (ст. 21).

Такого роду короткі влучні характеристики в збірникові літописів, виявляють, що з Антоновича був тонкий аналітик та критик джерел, коли це було треба. Подібні риси ми вже відзначили, коли зупинилися на праці Володимира Антоновича в „Архивъ Юго-Западной Россіи“.

З видань Комісії ще треба відзначити „Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева“ (К. 1874), де Антонович посистематизував

¹⁾ Записки Матвія Титовського про два походи султана Гордого в 1620 та 1621 рр. Щоденник Семена Окозького про війну Остранина з поляками 1638 р., додаток до цього щоденника, що його уклад Ст. Лукомський (ст. 147—315).

²⁾ Літописець или описаніе краткое вѣстѣйшихъ дѣйств и случаевъ, что в которомъ городѣ дѣлалось в Украини малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно тогда гетманомъ былъ кавказцамъ.

³⁾ Це такі додатки — Добромиловський літопис (1648—1700), літопис Львівського Кармелітського монастиря (1648—1676), умови польських комісарів 1619 р., листи Юри Збаржського до польського короля Жигимонта III (1621—5), листи Степана Хмельницького 1626 р., 12 листів Богдана Хмельницького до Львівського магістрату 1655 р., оточинний лист Богдана Хмельницького Львову 1657 р., 10 листів королівського секретаря Домініка Вильчка.

перший та третій розділи, другий редагував професор Ф. Терновський. Цей збірник відомостей про Київ та його околиці мав призначення не тільки для аматорів старовини, але для членів Київського археологічного З'їзду 1874 р.¹⁾

„Сборникъ матеріаловъ“ в I розділі має відомості з літописів про Київ (962—1300), в основу їх покладений Іпатський літопис, потім відомості з литовських та інших літописів (1300—1600), далі відомості з козацьких літописів (1660—1787). У третьому розділі зібрані документи з 1411 до 1786 р. Тут в грамоти великих князів Литовських, королів Польських, універсали гетьманів, скарги київських міщан, опис Київ та київського замку королівських люстраторів 1545 р., різні свідоцтва, квитанції, дарчі записи, скарги возних, то-що. Ці документи передруковані здебільшого з видань „Памятниковъ“ Київської Комісії „для разбора древнихъ актовъ“, „Актовъ Южной и Западной Россіи“, „Актовъ Западной Россіи“, але серед них є документи, окремо вибрані з актових книжок (напр. книга гр. житомирская поточная № 8).

Відомостями про „Сборникъ матеріаловъ“ що-до історії Києва та його околиці ми закінчимо огляд участі Володимира Антоновича в виданнях Комісії „для разбора древнихъ актовъ“²⁾. Тут, безперечно, була скупчена головна праця його в галузі археографії, але не єдина. Володимир Антонович брав участь у видаванні джерел і по-за Комісією. Тут треба відзначити „Грамоты великихъ князей Литовскихъ съ 1390 по 1569 годъ собранныя и изданныя подъ редакціею Владимира Антоновича и Константина Козловскаго“ (К. 1868, ст. 163). Тут уміщено низку грамот (№№ 59+5), Грамоти ці взято з актових книг Київського Центрального Архіву (39 грамот), з Ateneum'a (5 грамот), решта (20) з приватної збірки Антоновича³⁾. Укладено їх у виданні в хронологічному порядку, в якому завсідні укладалися документи „Архива Юго-Западной Россіи“.

Далі відзначимо розвідку про ворожбитство, що вийшла була в працях Географічного Т-ва з передмовою П. Чубинського⁴⁾. Ця праця Володимира Антоновича, написана на підставі актів, узятих з книг городських та магістратських, дає цікавий матеріал для характеристики вірувань в таємничі сили природи; ці народні вірування в XVIII ст. цілком аналогічні сучасним (розвідку закінчено р. 1874). До розвідки автор додав 70 документів (1700—1765 рр.). Загальне враження від цих документів автор характеризував на початку розвідки. „При пересмотрѣ

¹⁾ Л. Добровольський, Праця В. Б. Антоновича на ниві історичної географії (Записки Іст.-Фіа. Відділу кн. ІХ К. 1926, ст. 186).

²⁾ З посмертних видань зауважимо „Донесенія папскаго нунція Іованні Торреса, архієпископа Адріанопольскаго о событіяхъ въ Польшѣ во время Богдана Хмельницкаго“ („Сборникъ статей и матеріаловъ по історіи Юго-Западной Россіи“ в II) (К. 1914), изд. Киевск. Ком. для разбора древнихъ актовъ. Тут надруковані після перевірки матеріали, які проф. В. Б. Антонович скопіював р. 1880 в Ватиканському архіві.

³⁾ № 1, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 18, 20, 23, 24, 29, 31, 33, 36, 41, 42, 51, 59.

⁴⁾ „Колдовство. Документы — Процессы — исследование“ Петербургъ 1877, ст. 139.

актових книг Київського Центрального Архива нерідко попадались мнѣ документи, относящієся къ процессамъ, возбужденнымъ по поводу подозрѣній разныхъ лицъ въ чародѣйствѣ. Перечитывая внимательно документи, я, помимо предвзятого ожиданія, не нашелъ въ нихъ ничего аналогического съ тѣми процессами, которые возникли въ Западной Европѣ до конца прошлаго столѣтія“ (ст. 3). Ця студія Володимира Антоновича виникла, мабуть, в зв'язку з його діяльністю в „Юго-Западномъ Отдѣленіи Русскаго Географическаго Общества“, в якому працювало в 70 рр. чимало українських визначних наукових робітників.

Окрім цих видань Володимира Антоновича, треба відзначити видання джерел у журналі „Киѣвская Старина“ чи розвідок з приводу джерел. Тут уміщено було скількись щоденників та „записок“.

З них відзначимо спочатку видання в перекладі важливого джерела для історії Хмельниччини, „Щоденника Станіслава Освеціма“ (1643—1651 р. ¹). Щоденник Освеціма переховується в рукописному відділі бібліотеки Осолінських у Львові (№ 224), що його польські та українські дослідники широко використовують для студій над Хмельниччиною, „Дневникъ этотъ“, каже в передмові Володимир Антонович, „по количеству, обстоятельности и подробности сообщаемыхъ имъ свѣдѣній можетъ быть причисленъ къ важнѣйшимъ источникамъ для исторіи козацко-польскихъ столкновѣній, случившихся въ половинѣ XVII столѣтія“. Відзначивши, що це важливе джерело вже використовували польські історики Шайноха, Кубаля та інші, але самий текст його не видали, автор видання зазначає, що він подасть уривки з цього щоденника, які стосуються до української історії, в перекладі, „оставляя въ сторонѣ всѣ извѣстія дневника, относящієся къ дѣламъ исключительно польскимъ, къ событіямъ происходившимъ въ Западной Европѣ и къ личнымъ и семейнымъ отношеніямъ автора“. Щоб схарактеризувати джерела, в передмові подається відомості з біографії автора щоденника (він був за секретаря гетьмана Станіслава Конецпольського), потім короткий опис рукопису щоденника, звідки згадані уривки видаються.

У наступному році — 1883 р. — в „Киѣвской Старинѣ“ ² з'явилися „Записки Карла Хоецкаго“ (1768—76). Дарма що ці записки були видані в Варшаві 1789 р., але вони стали бібліографічною рідкістю. „Между тѣмъ записки Хоецкаго, обнимающія его воспоминанія о восьми-лѣтнемъ пребываніи въ плѣну въ Россіи, заключаютъ многочисленныя данныя, относящієся къ этнографіи, географіи, областному военному управленію страны во второй половинѣ XVIII столѣтія и не лишены историческаго интереса“. Сам Хоецький з краківської шляхти, брав

¹) „Киѣвская Старина“ 1882 р. кн. 1, 2, 5, 6, 9, 11, 12. В 1907 р. його видав Віктор Чермак: Stanisława Oswiecimsa Dyaryusz (Kr. 1907); ред. М. Кордуби в Львівських Записках, т. 83, ст. 215. Його пажливе значіння для Хмельниччини видно хоча-б з численних покликаннїв на це джерело у IX частині I половини „Історії України-Руси“ (К. 1929) акад. М. Грушевського.

²) „Киѣвская Старина“ 1883 р., кн. 1, 3, 11, 12.

участь у барській конфедерації, потім як полонений з Кракова через Київ — Україну відправлений був до Казани, а відтіля до Сибіру; тут брав участь у походах проти калмиків, потім проти Пугачева, втік р. 1771 з річки Кальміюса через Степову Україну до Польщі. Зміст записок складається з тих вражень, що дістав він протягом цього восьми-літнього полону.

У передмові Володимир Антонович подає короткі біографічні відомості про Хоецького, виявляє характер та помилки „Записок“: з української історії цікаві спостереження автора що-до Волині, Київ, Чернігівщини, Степової України.

Цікавий так само є щоденник Федора Євлашевського, Новгородського підсудка (1564—1604)¹⁾. Записки Євлашевського вже надрукував р. 1860 в польській літературі Цимневський. Антонович видав щоденника з копії, що переховується в бібліотеці Осолінських у Львові. Щоденник Євлашевського має автобіографічний та місцевий побутовий характер. З загально-політичних фактів найдокладніше описано Наливайків наскок.

Ми бачимо, що рукописний відділ бібліотеки Осолінських у Львові, що має багато важливого архівного матеріалу, використовує Антонович по змозі²⁾. Окрім щоденника Євлашевського, Освеціма, йому пощастило знайти в одному з історичних збірників — рукопис „О Москвѣ и о Дмитрію, царіку московскомъ ложномъ. Сіє писавъ мещанинъ кіевскій именемъ Божко Балыка, который самъ тамъ былъ и самовидецъ тому былъ“. Ці записки опублікував Антонович у „Кіевской Старинѣ“ (за 1882 р. № 7).

Далі треба відзначити ще студію „Прилуцкий полковой осаул Михайло Мовчан и его записная книга“³⁾. Тут автор подає відомості про саму записну книжку, що збереглася у Аркадія Мазаракі, далі відомості про Михайла Мовчаня, потім у додатках — статті з книжки, найхарактерніші для окреслення суспільних стосунків на Україні з другої половини XVII та в XVIII ст. (літописні уривки, які потрапили до книжки, універсал Скоропадського на ім'я Михайла Мовчана та інше, всього 9 статей). До цієї категорії мемуарної літератури треба залічити ще „Мемуары, касающіеся истории юга России“ в. I (XVI ст.) К. 1890, в. II (перша половина XVII ст.) К. 1896⁴⁾. У передмові до I випуску Володимир Антонович пояснює вагу мемуарних джерел для історії: „Если этотъ источникъ историческаго знанія и уступаетъ въ отношеніи фактической точности свидѣніямъ, архивнымъ, то онъ дополняетъ несомнѣнно свидѣтельства актовъ, представляя полную, живую и разностороннюю картину народнаго быта, и даетъ возможность оцѣнить уровень общественнаго развитія и отношенія общественнаго мнѣнія

¹⁾ „Кіевская Старина“ 1886 кн. I, згодом надрукований у „Мемуарахъ оти. къ исторіи Южной Руси“, в. II, К. 1896, ст. 1—39.

²⁾ Пізніше використання цього матеріалу та здобування нового в цій бібліотеці є в студіях акад. М. Грушевського.

³⁾ Кіевская Старина 1885, кн. I, ст. 57—58.

⁴⁾ Переклад належить Кат. Мик. Антонович-Мельник.

кь событіямъ, происходившимъ въ описываемое мемуаристомъ время". Ці мемуари видала була „Кіевская Старина“, але серію їх не закінчено, бо третій та четвертий випуски, які Антонович гадав підготувати до друку, не вийшли.

У „Кіевской Старинѣ“ надруковано ще кілька невеличких окремих документів та розвідок з галузи джерелознавства. З них зазначимо „Неизвѣстный доселѣ гетманъ и его приказъ“¹⁾. Тут мова про Дмитра Барабаша, доданий там документ надруковано з копії, що заховалася в Рум. ревізії; її передав Антоновичеві Лучицький. Згадаємо також про розвідку „Лѣтопись Яна Юзефовича, какъ источникъ для исторіи Южной Руси“. Володимир Антонович зупиняється на авторовій біографії, що дає змогу одзначити низку неточностей, суб'єктивність Юзефовичевих поглядів, дарма що для літопису свого він використовував багато джерел. Цікаві тут відомості до історії Львова та відомості про події після 1623 року. Подаються в розвідці відомості про історію та стан рукопису²⁾.

З інших матеріалів зазначимо цікаві відомості в замітці „Нѣсколько данныхъ о судьбѣ Желѣзняка послѣ его ареста въ Умани“³⁾. Тут автор надрукував ті матеріали, що передав йому Максимович. З них видно, що Желѣзняка судив російський уряд у Києві. Трохи раніш надруковано „Описание бѣдствія, постигшаго Умань и всю Украину въ 1768 року“ („Opisanie klęski Humańskiej i całej Ukrainy w roku 1768 poniesionej“). Це „Opisanie“ знайдене в збірникові рукописного відділу Осолінського (№ 163). У йому можна відзначити „то достоинство, каже Антонович, что написанъ во время самыхъ событій, подъ непосредственнымъ впечатлѣніемъ“. Автор мемуарів, можна думати, був духовною особою⁴⁾.

На інших, дрібніших⁵⁾ не зупинятимемося; зазначимо тільки, що Антонович ще дає низку рецензій на археографічні видання⁶⁾. Попередній огляд археографічних студій Володимира Антоновича виявляє, що його інтереси були скупчені найбільше на вивченні історії Правобережної

¹⁾ Кіевская Старина 1883, кн. V ст. 140.

²⁾ Кіевская Старина 1887 кн. XI, Див. раніш так само „Сборникъ Лѣтописей“. Згадаємо тут ще „Православный монастырь и его униатская лѣтопись (къ исторіи Сатановскаго монастыря Подольской епархіи)“ („К. Старина“) потім у „Монографіяхъ“ т. I Лѣтопись Сатановскаго монастыря (з рукопису Бібліотеки Осолінських).

³⁾ Кіевская Старина, 1882, кн. 12.

⁴⁾ Ibid., кн. 3.

⁵⁾ „Къ исторіи возстанія Наливайка“ (К. Стр. 1896, кн. 10). „Жалоба поданная Кіевскому митрополиту крестьянами с. Свиноѣдъ на злоупотребленіе державца Ивана Быковского“ (ib. 1884 р., кн. 12). Изъ записной книжки Южно-Русскаго священника 1725 г. (ib. 1886 р., кн. 9).

⁶⁾ „Акты относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи“ (т. XII), „Кіевск. Ст.“ (1882 кн. 9). Д. Багалъй, Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства въ XVI—XVII ст. (ibid. 1886, кн. 3). Ільиндікій, Описъ книги Кіевскаго Центрального Архива № 13 (ibid. 1882 р., кн. 12). Сулимовскій Архивъ Фамилійныя бумаги Сулими, Скорупъ, Войцеховичей. Уклав та видав О. Лазаревскій (К. Ст. 1884, кн. 10). Петрушевичъ, Сводная галицко-русская лѣтопись (Кіевск. Ст. 1883, кн. 6) та інші.

України. Тут його цікавили питання соціального характеру (становище козаків, селян, історія міста, питання про залюднення України, становище церкви). Ці питання повстали у Володимира Антоновича під впливами того оточення, де йому доводилося працювати. Народницький напрям, вивчення польсько-українських стосунків мали не аби-який вплив на наукові інтереси Володимира Антоновича.

За головне джерело, що на підставі його Антонович написав низку попередніх студій, були актові книжки. Цей матеріал Антонович використовує і для видань Комісії і в працях, які друкує в „Кіевской Старині“ та інших виданнях. Володимир Антонович не аби-як розумівся на актових книгах; його високо цінували не тільки наукові кола, а й урядові. Це виявила голосна справа р. 1867 про фальшивників, які підробляли документи, щоб добутися дворянського стану. Для розгляду цієї справи утворили Комісію, що працювала з 1867 р. по 1892 р. Для праці в Комісії довелося запрохати Антоновича, бо відшукати відповідного знавця в Петербурзі та інших містах не пощастило¹⁾.

Окрім актових книг, Антоновича цікавила мемуарна література; щоб виявити її значіння, як історичного джерела, видано чимало важливих та цікавих пам'яток. Загальне значіння цієї літератури окреслено в передмові до I кн. „Мемуаровъ относящ. къ исторіи Южной Руси“. Уривок цей ми подали вже попередю.

В археографії Володимир Антонович має не аби-яку вагу.

Романович-Славатинський у праці про діяльність Миколи Іванішева зберіг уривок з листа Іванішева до проф. П. Павлова; Іванішев пише: „Вотъ вашъ Гизо великій историкъ, а что станется съ его взглядами лѣтъ черезъ 20—30? А мои изданія будутъ имѣть вѣчное значеніе для исторической науки“²⁾. Коли Іванішев надавав такого значіння своїй праці над видаванням документів у Комісії ще за свого життя, то тим більше це можна сказати про Антоновичеву діяльність у цьому напрямкові. Такий суворий критик діяльності Володимира Антоновича, як Томашівський, і той визнав видатну вагу Антоновичевої праці в цьому напрямкові. „Розглядаючи з того боку дослѣди Антоновича, мусимо признати, що більшість його праць визначається богатством фактичного матеріалу, невідомого з інших дослѣдів; а не раз праця виповнює його“³⁾. Разом з тим С. Томашівський у своїй студії (ст. 50) зазначає, що актовий матеріал робить розвідки „однобічними“, забуваючи розвиток української археографії та ті суспільні умови, в яких працював цей визначний дослідник. Томашівський закидає Антоновичеві ще мало критичне ставлення до джерел, напр. до козацьких літописів (зокрема до Величковаго літопису). З приводу монографії про Литву каже: „кільки

¹⁾ „Дѣло объ оказавшихся въ Центр. Архивѣ Др. Актовъ при У-тѣ поддѣльныхъ актахъ“. Ми цією справою користувалися за вказівками Кат. Мик. Мельник-Антонович.

²⁾ Н. Д. И в а н и ш е в ъ, его жизнь и дѣятельность. СПб 1876, стор. 239.

³⁾ С. Т о м а ш і в с ь к и й, Володимир Антонович, його діяльність на полі історичної науки. Львів 1906, стор. 50.

критичних екскурсій в тій монографії дають гарне свідоцтво авторові, всетаки з огляду на загальну суму його дослідів треба прихилити ся до такої думки, що ся критична частина досліду не була т. ск. в характері Антоновича, як історика¹⁾. З цими гадками, будім-то Антонович некритично ставивсь був до джерел, не можна погодитися; ми подавали уривки з вступних передмов до мемуарів, деяких літописів, подали деякі Антоновичеві характеристики окремих документів з'актових книг, — усе це каже за критичне ставлення до джерел; історик, як синтетик, подав свої висновки. Щодо зауваження з приводу літописів козацьких, зокрема Величкового, то тут треба нагадати, що Антонович справді визнав цей літопис за найцінніший з-поміж інших літописів: „ввроятно, як каже Іконніков, по обилію матеріаловъ въ ней заключающихся“²⁾. Антонович теж визнавав компілятивний характер цього літопису, випадковість джерел, брак критики, то-що. Отже, як бачимо, ще треба перевірити, чи справді правильна та точна гадка у самого Томашівського з приводу апокрифічності Величкового літопису. Нагадаємо, що Максимович, подавши чимало критичних зауважень про джерела, називає Величків літопис „драгоценную для нее летопись“³⁾. Своє останнє слово тут скаже добрий критичний дослід над цим літописом.

А втім, яке значіння для Антоновича мали джерела, можна бачити з того, що він викладав курс джерелознавства; в рукописних примірниках, що по ньому залишилися розкидано чимало критичних уваг до джерел української історії. Деякі свої погляди Антонович висловив ще в коротенькій промові „Н. И. Костомаровъ, какъ историкъ“, присвяченій пам'яті Миколи Костомарова⁴⁾. У цій промові Антонович за попередників Костомарова в галузі розроблення української історії вважає Бантиш-Каменського та Максимовича. Вартість „Исторіи“ Бантиш-Камен-

¹⁾ С. Томашівський, *ib.* ст. 50—2. Загалом низка тверджень С. Томашівського в зв'язку з опублікуванням нових матеріалів про Антоновича потребують перевірки та доповнень. Частина його гадок, як необгрунтовану, треба зовсім відкинути.

Про те, як ставивсь Антонович до літописів, він каже (після наведеного в тексті уривка): „Звідти походять, що він мав завжди багато довіри до всього рода літописей, спеціально козацькі літописи мали в ньому дуже лагідного суддю; між иншими він признає багато наукової вартости так сильно апокрифічному жерелу, як Величкова літопись“ (*ibid.*, ст. 52).

²⁾ В. Иконниковъ, *Опыт русской историографии*, т. II кн. II (К. 1908), ст. 1597. У літературованих лекціях з джерелознавства, що читав В. Антонович, підкреслено „Въ сочинение свое Величко включилъ огромное количество документовъ изъ канцеляріи и архива, гдѣ онъ черпалъ полными руками, и это представляеть неоцѣненный матеріалъ“.

³⁾ М. Максимовичъ, *Собр. соч.* т. I, ст. 217. Тут ще дозволимо собі нагадати як розумів В. Антонович козацькі літописи. „Въ козацкихъ летописяхъ не нужно видѣть древнихъ летописей: это только одно названіе летописей; въ сущности это просто мемуары или же попытки прагматической исторіи, удержавшей летописную форму, какъ, напр., летописное повѣствованіе Ригельмана или Петра Симоновскаго“.

⁴⁾ „Кіевская Старина“, 1885 р., кн. 5.

ського бачить тільки в архівному матеріалі¹⁾. Куди вище оцінює він Максимовичеву працю: „Несмотря на свою глубокую эрудицию, трудолюбие, онъ, по его собственному выражению, оттачивалъ лишь „кирпичи для будущей истории Южной России“. На каждой строкѣ этой истории его встрѣчаютъ неточности, предвзятыя положенія, фиктивные данныя, и много труда и времени онъ долженъ былъ употребить“, щоб українську історію „очистити отъ указанныхъ недостатковъ“²⁾. Характерні риси Костомарова, як історика, Антонович бачить ось у чому. „Прежде всего нашъ историкъ бралъ матеріалъ для своихъ изслѣдованій изъ первыхъ источниковъ, изъ первыхъ рукъ. Онъ никогда не прибѣгалъ къ темамъ разработаннымъ, не пользовался чужими трудами. Архивы и разныя другія древлехранилища — вотъ мѣста, откуда онъ добывалъ свой сырой матеріалъ и онъ разрабатывалъ его тщательно, подвергая суровой, строгой, въ уровень съ наукой, критикѣ“³⁾.

Окрім цих характеристик, дозволимо собі зупинити увагу на Антоновичевій рецензії „Сулимовского Архива“ (К. Стар. 1884 кн. 10), його видав відомий знавець Лівобережжя Олександр Лазаревський — „Выборъ документовъ, каже авторъ рецензії, для изданія произведенъ весьма умѣло — нѣтъ номера, который бы не представляло той или другой существенной черты для обрисовки бытовой истории страны; иначе конечно и не могло случиться, такъ какъ издатель А. М. Лазаревскій, извѣстный многочисленными трудами по истории Малороссіи, по всей вѣроятности долженъ быть признанъ лучшимъ знатокомъ малороссійской истории и древностей XVII и XVIII столѣтій“⁴⁾. Значіння видання „Сулимовского Архива“ можна порівняти з виданнями „Записок Якова Марковича“ та „Матеріаловъ для отечественной истории Судіенка“⁵⁾. Визнаючи велику вагу джерел для дослідника минулого, — потребу критично ставитися до матеріалів, Антонович завсѣди брав до уваги історію походження джерела. Він, наприклад (це є в передмові до щоденника Освеціма або в передмові до Юзефовичевого літопису), бере на увагу соціальне походження автора, суб'єктивні авторові симпатії та антипатії. Уважливе ставлення до матеріалів, що являють основу пізнання минулого, всебічна критична аналіза їх дуже характерні для археографічної праці Володимира Антоновича.

На жаль, декотрі сучасні дослідники обминають отакий уважний підхід до архівних матеріалів, ідуть протореними вже шляхами, вкрай забуваючи про потребу докладно використовувати архівні матеріали або, анов, беруть окремі факти з архівних матеріалів, щоб схарактеризувати ті явища, які вимагають ширшого та пильнішого студіювання інших документів цієї доби, і, докладно не опрацювавши, публікують свої, дуже

¹⁾ „Если она представляет какую-либо цѣну, то лишь наборомъ архивнаго матеріала, который Гантышъ-Каменскій внесъ въ свою историю, заимствовавъ его изъ обширныхъ архивовъ министерства иностранныхъ дѣлъ“ (ст. XXXI).

²⁾ Ibid., ст. XXXI.

³⁾ Ibid., ст. XXVI—XXVII.

⁴⁾ Ibid., стор. 333.

⁵⁾ Ibid., 336.

через це побіжні та ще далеко незакінчені спостереження. Звісна річ, такі розвідки не завжди задовольняють навіть мінімальні наукові вимоги.

Підбиваючи підсумки археографічній праці Володимира Антоновича, мусимо відзначити, що він, окрім Київського Центрального Архіву, працював ще по інших архівах: у Москві в Рум'янцівському Музеї, в Петербурзі в архіві міністерства закордонних справ (теп. у Ленінграді), в Публічній Бібліотеці; працював у Львові, Кракові, Варшаві, в Римі (в Ватиканському архіві), то-що¹⁾.

Ми вже бачили, яку силу нового архівного матеріалу використав Антонович для дослідів над минулим Правобережної України. Коли порівняти з становищем української археографії до Антоновича ту вкладку, яку зробив він, то можна сказати, що тепер українська історична наука ступила на ширший шлях історичних дослідів, що стоять у рівні з вимогами (тодішньої європейської науки).

Опублікуванням багатьох невідомих перед тим документів, добірним вибором їх, Антонович поклав міцну підвалину для дальшого розвитку української історичної науки.

Напрям археографічної Антоновичевої праці, безперечно був вплинув на низку студій, що провалили інші наукові робітники в Київській Археографічній Комісії. Вони були, безумовно, під впливами інтересів тогочасної української історіографії, що за представника її був Володимир Антонович.

Дозволю собі коротенько нагадати деякі з цих студій. Р. 1876 надрукований був том „Архива Юго-Западной Россіи“ про селян (ч. VI т. I), що його готував К. Козловський, а закінчив І. Новицький; в 1878 р. Комісія видала літопис Самовидця з передмовою Ор. Левицького, потім вийшла низка томів з історії релігійних стосунків на Україні з передмовами Лебединцева (ч. I т. 2, 3), Терновського (ч. I т. V), О. Левицького (ч. I т. VI). Цікаві „Переписи еврейскаго населенія въ Юго-Западномъ краѣ въ 1765—91 гг.“, що вийшли з передмовою І. Каманіна (Арх. Ю. З. Р. ч. V т. 2). З пізніших робітників у Комісії згадаємо акад. М. Грушевського, що тоді працював був над актами Барського староства (Арх. Юго-Зап. Р. ч. VIII т. 1, 2), Владимирського-Буданова, що заступив Антоновича на посаді головного редактора в Комісії „для разбора древнихъ актовъ“, М. Ясинського („Акты о копныхъ и вотчинныхъ судахъ въ Юго-Западной Россіи въ XVI—XVIII“) та інших²⁾.

¹⁾ В. Ляскоронскій, В. Б. Антоновичъ (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1908 р. кн. 5—6, ст. 64).

²⁾ Критичні завваження про працю Комісії зробив акад. М. Грушевський (напр. щодо недостатньої уваги до економічних студій) у статті з нагоди 50 років праці Київської Археографічної Комісії („Записки Наук. Т-ва у Львові, т. III. Льв. 1894. ст. 211—21).

План праці Комісії, що склав та почав здійснювати Іванішев у Київській Археографічній Комісії, Антонович закріпив своєю науковою діяльністю. Напряж праці Комісії, що виробився за часів Антоновичевого редакторування вплинув на пізнішу організацію археографічної роботи в науковому товаристві ім. Шевченка у Львові, впливає й тепер на працю Археографічної Комісії при Українській Академії Наук.

Микола Ткаченко.

Омелян Прицак
(Гарвардський унів.)

О. АТАНАСІЙ ВЕЛИКИЙ, ЧСВВ — АРХЕОГРАФ*

I.

Археографія — це спеціальна допоміжна історична дисципліна, що вивчає писемні історичні джерела — « документи » (акти, грамоти, листи, хроніки, і т.д.), розробляє і вирішує принципи і методи їх публікацій, і врешті здійснює саму ж публікацію¹.

Одним з основних принципів археографії є точне передавання тексту видаваних документів. А воно можливе тільки тоді, коли у видавців-археографів є добре знання палеографії, дипломатики та мови документу, а крім того вони мусять виявити відповідну дозу своєї наукової чесності: передавати текст вірно й повністю, без огляду на те, чи зміст приємний чи неприємний, чи приносить « славу » чи « неславу » даному народові.

Тому стан і розвиток археографії залежить від загального стану історичної та філологічної наук, а спеціально від ступеня їх методології. Тут основним є ставлення наукових критеріїв понад особисті уподобання і почуття національної заангажованості.

Закі документ включається до публікації, треба доказати його автентичність, виявити час і причину його виникнення, врешті, провести аналіз його реалії.

Сама ж публікація вимагає відповідного археографічного офор-

* Доповідь на науковій Конференції НТШ в Нью-Йорку (ЗСА), 4 червня 1983 р., на пошану о. А.Г. Великого, ЧСВВ.

¹ Диви, напр., такі спеціальні праці: L. HALKIN, *La technique de l'édition*, 6th ed. (Brussels, 1960); H. KANTOROWICZ, *Einführung in die Textkritik. Systematische Darstellung der Textkritischen Grundsätze für Philologen und Juristen* (Leipzig, 1921); G. PASQUALI, *Storia della tradizione e critica del testo*, 2-da ed. (Firenze 1952); G. WITKOWSKI, *Textkritik und Editionstechnik neueren Schriftwerks. Ein methodologischer Versuch*, Leipzig, 1924.

млення документів: складення реєстрів (дата і місце написання, його різновидність, імена автора і адресата, виклад змісту), контрольно-довідкові дані про місце хоронення і стан документу, його характер (оригінал, чернетка, копія сучасна або пізніша) та бібліографічні вказівки про попередні видання (якщо такі були).

Документи публікуються або тематично, або згідно з установами, що їх видавали.

Публікації документів мають ще довідковий апарат, а саме передмову (археографічну й історичну), примітки текстуальні (пов'язані з текстом) та реальні (пов'язані зі змістом), бібліографію, список скорочень та індекси (показники: іменний, географічний, термінологічний, предметно-тематичний, хронологічний і т.д.). В окремих випадках додається також факсиміле (фото) оригіналів.

Зародження археографії пов'язане з розвитком писаної історичної документації. Як приклад, можна подати впровадження до Київського літопису заавансованої стадії, а саме: « Повісти временних літ » (біля 1116-1123), текстів домовлень руських князів з греками з років 907, 912, 945 та 972, й опісля складання архівних матеріалів як « актових книг » (напр., актові книги « городські та земські » у Львові), т.зв. « Литовська метрика » (архів Вел. кн. Литовського), чи « Актів Генеральної військової канцелярії » (1648-1764) і т.д.

Перші спроби публікації джерел пов'язані з виникненням друкарства та практичними потребами (ще не науки, а) політично-ідеологічної боротьби: реформація на Заході та полеміка поміж уніятами та православними на Україні.

Так напр., біля 1584 р. в Острозькій друкарні було видано окремою брошурою 12 критичних листів тодішнього Царгородського патріярха Єремії про новий (григоріянський) календар у слов'янському перекладі. У 1598 р. у тому ж Острозі вийшла « Книжеця », що містила сім листів Царгородського патріярха Мелетія Пігаса, написаних у рр. 1580-1597 до українських адресатів, а саме: кн. Костянтина Острозького, єп. Гедеона Балабана, духовенства, мирян і братств; лист князя Острозького до « обще всіх православних христіян » з датою від 24 липня 1595 р., і лист Івана Вишенського до князя Острозького.

У другій половині 1660 р. було видано в Печерській друкарні у Києві збірки документів, щоб паралізувати Гадяцьку Унію трієдиної Речіпосполитої (Польща-Литва-Україна), яка загрожувала московському пануванню на Україні. Її видавцем була канцелярія

гетьмана Юрся Хмельницького, ставленика промосковської орієнтації. До збірки, що мала 26 аркушів друку, увійшло п'ять оцих документів: 1) Оглавление вещей обретающихся в книжницї сей (себто «зміст»); 2) Переказ царського указу від 13 січня 1657 р. про обрання нового гетьмана (ще за життя Богдана Хмельницького) і виклад виборів Юрся на гетьманство з підписом гетьм. Богдана Хмельницького і усієї Ради Старшинської; 3) Текст «Переяславських статей 1654 р.» (т.зв. «Березневих статей Б. Хмельницького», в редакції запропонованій Москвою під час переговорів у 1659 р., а не статей із 1654 р.); 4) Текст присяги Юрся Хмельницького (як нового гетьмана) і виборчої ради.

Усі публікації названі тут були збірками документів виданих чи написаних недовго до їх надрукування.

Але вже в часи тієї ж полемічної релігійної боротьби на Україні було видано і давніші документи. Ось у 1605 р. у Вільні, у відомій друкарні Мамоничів, Київський з'єднаний митрополит Іпатій Потій видав у оригіналі слов'янською мовою української редакції, а теж із польським перекладом, грамоту Київського митрополита Мисаїла, датовану 1476 р., до папи Сикста IV. Хоч видання це ще не цілком наукове, воно вже наближається до наукового: крім перекладу є вступ про знайдення документу, примітки та пояснення видавця. У вступі Потій писав таке: «Ото тепер недавно знайшлися книжки барзо старіє в церкві Крєвської, в которих і тот собор Флорентийський, также, яко і в соборниках віленських, уписаний, а надто лист митрополита київського Мисаїла і інших духовних, также княжат, великих панов, сенаторов і інших зацних станів руського народу, которий писали до папежа Сікста четвертого, в року 1476 з датою у Вільні, с которым листом і двох особ зацних в посельство до Риму послали...».

У тому ж році 1605 вийшла (без подання місця) збірка привілеїв, що їх польські королі надали з'єднаній Церкві польською мовою: *O przywilejach nadanych od najjasniejszych krolów Polskich, u przedniejszych niektórych dowodach, które świętą unię wielce zalecają i potwierdzają*. Очевидно, загрожені з'єднані готувалися до оборони свого стану посідання.

Такі збірні видання з практичними цілями стали частими у половині 18-го ст., напр., Луцький єпископ Сильвестер Рудницький видав *Jura et privilegia genti Ruthenae catholicae a Maximis Pontificibus concessa*, у Львові у 1747 р., Холмський, а пізніше Перемишльський єпископ Максиміліян Рилло підготував і видав у Супра-

слі, в pp. 1755 і 1760, *Antiquitates ecclesiae Ruthenicae*, а в Почасві у 1767 р. була видана 3-томова збірка римських та польських документів у справах з'єднання руської Церкви: *Bullae et brevia Summorum Pontificum Congregationumque decreta et Poloniae Regum diplomata*.

Але хоч як важливі оті та їм подібні видання, вони відповідають звичайно низькому станові історичної науки свого часу і сьогодні можуть бути вжиті тільки для першої орієнтації, щоб їх перевірити в оригіналах, виправити їх тенденційність, помилки у відчитанні тексту, друкарські «чортки», додати там ще інші документи, що з тієї чи іншої причини не увійшли до даної збірки².

Археографія нового типу, яка не має практичної цілі когось чи щось обороняти, як напр., наведені тут нами старання православних або з'єднаних доказати свою правду, чи заходи Юраєя вдержатися проти Виговського, а тільки наукове завдання, створити тверду базу для наукового дослідження минулого — зародилася у Франції в половині 17-го століття.

Тоді біля відомого бенедиктинського монастиря в Парижі (St. Germain-des-Pres) зібралася група вчених монахів, т.зв. мавристів, що зайнялися справою видання джерел, спочатку тільки до історії свого часу. Серед них вибився на перше місце Жан Мабійон (Mabillon, 1632-1707), що своїм твором *De re diplomatica libri VI* (1681) створив тверду наукову базу для нових дисциплін — палеографії та дипломатики, разом з тим також і теорію археографії. Бо він опрацював методикку визначення оригінальності документу, способи його датування, локалізації рукописного письма, створив методи викриття фальсифікаторів та реконструкції оригіналу. Взірцевими стали системи коментарів та приміток його та й інших мавристів.

Якщо йдеться про видання джерел для загальнонаціональної історії — тут перше піонерське місце належить німецькому науковому підприємству — *Monumenta Germaniae Historica*, що постали як продукт візії та ініціатива мислення державного діяча Прусії — Гейнріха Фрідріха Карла фон Штейна (1757-1831). Це власне він додав до своєї візії об'єднаної Німеччини ще візію створення твер-

² Дальші дані можна знайти у наступній праці: Ярослав Ісакевич, «Українська археографія в XVII-XVIII ст.», *Історичні джерела та їх використання*, вип. 1 (Київ, 1964), стор. 174-188.

дої бази всебічного вивчення її давнього минулого. У Берліні — його заходами — постало у 1819 р. спеціальне наукове товариство для вивчення ранньої німецької історії (роки 500-1500), яке, від 1826 р., почало видавати свої звірцеві Monumenta довгі роки (1826-1873) під редакцією талановитого архіваря з Ганноверу, Георга Генріха Пертца (1795-1876), і під доглядом та за інструкціями творця історично-юридичної школи Фрідріха Карла фон Савінія (Savigny, 1779-1861), що створив науку про документ як продукт державного розвитку юридичних установ.

Тут потрібно відмітити, що здобутки німецької школи вивчення і видавання документів неабаром стали теж і власністю української науки.

Реакцією Росії на польське листопадове повстання 1830-31 рр. було створення (в 1834 р.) Імператорського університету ім. св. Володимира у Києві, тобто на Правобережній Україні, яка досі була у сфері польського культурного впливу, центром якого став Віленський університет. Тепер інтереси імперії і українства припадково збіглися: треба було депольонізувати країну, заступити польську еліту. Перший ректор Київського університету, Михайло Максимович (1804-1873), що як послідовник філософії Шеллінга, об'єднував ботаніку з літературознавством та історією, зрозумів, що для того, щоб Київ міг стати центром у ділянці вивчення минулого України, треба було, крім університету, мати ще й інституцію; яка, з одного боку, розпоряджала б матеріалами (документами), а з другого — могла б виховувати і оплачувати наукових співробітників, спеціально підготованих для археографічної роботи.

Як наслідок клопотання Максимовича було створено в Києві архів (пізніший Центральний Архів Давніх Актів), а у 1843 р. почала діяти «Тимчасова комісія для розбору давніх актів при канцелярії генерал-губернатора Південно-Західного краю» (Правобережної України). Молодого вихованця Київської духовної семінарії, Миколу Іванишева (1811-1874) ще у 1835 р. було вислано закордон, щоб він набув теорію і практику археографічної роботи: як видавати історичні документи. Він був відряджений, очевидно, до Берліну, де дістав добру фахову підготовку власне у Карла-фон-Савінії, згодом же в новопосталій школі слов'янської археографії у чеській Празі. Після повороту до Києва, Іванишев зробив проєкт видання правобережних актів і був його першим редактором. Переземником цього завдання став його учень Вол. Антонович (1834-1909). Так постало зразкове монументальне видання «Архів Юго-

Западної Росії» (1859-1914) — гордість української археографії³.

Оце, майже сорокаторомове видання (кожен том мав понад 1000 сторінок), виходило у системі вісьмох тематичних серій, причому кожна з них складалася з відповідного числа томів. Кожен том випереджала фахова вступна монографія, звичайно писана учнем Антоновича, а кінчався він індексом осіб, географічних імен та речей. Як його колеги, також Михайло Грушевський почав свою наукову кар'єру підготовленням і виданням тому документів із вступною розвідкою («Київська документальна школа»). Вона була посвячена Барському староству.

II.

Культурний занепад, часті чвари й чужі війни не дозволили, щоб у нас виробилася інтелектуальна сфера, яка б сама знала і просвіщала населення України про вартість документів і потребу архівного матеріалу, бо єдино він може дати солідну базу істориків при його дослідях. Правда, незважаючи на все, в краю таки зберігалася дещо матеріалів, але вони в основному недоступні для вчених, які працюють поза межами Радянського Союзу. Тому дуже важливо для нас вивчати матеріали, що збереглися у чужих архівах, головні в Європі.

Папський Рим, із традиційми Римської імперії, завжди дуже свідомої вартості документації, займає у світі центральне місце в умілості зберігати документи. Тому, коли (у 1881 р.) більшість Ватиканських архівів стали доступними для дослідників, різні європейські нації (поляки, французи, німці), а теж некатолицькі як росіяни, румуни, болгарини, створили собі спеціальні інститути для видавання Ватиканських документів, що мали відношення до їхніх країн.

Оті великі можливості для поширення джерельної бази для української історії ясно бачив великий галицький митрополит Андрей Шептицький (1865-1944). Ще у грудні 1900 р. він вистарав собі дозвіл працювати у Ватиканських архівах і незабаром виявив, що там лежать великі скарби для нашої історії. Не маючи змоги

³ Орест Левицький, *Пятидесятилетие Киевской Комиссии для разбора древних актов, 1843-1893* (Київ, 1893).

востатися на довший час в Римі і займатися там лише архівними досліданнями, митрополит Андрей уповноважив о. Кирила Королевського († 1959), французького роду (справжнє прізвище — Шагон), ввійти до діла. Митрополит оплачував тому фахівцеві його працю. О. Королевський протягом років 1911-1924 зібрав понад 2.000 документів, які він упорядковував хронологічно без огляду на походження самих документів. Тут можна ствердити, що приєднання до праці неукраїнця мало деякі негативні наслідки, бо при всій своїй чесності та відданості справі, збирач не обзнайомлений інтимно з українською історією, її діячами, топографією та спеціальними обставинами українського розвитку — не міг охопити належно увесь матеріал. (Але про це пізніше). Крім того, шкода, що замість одноособової «Руської історичної місії до Риму» (так митрополит Андрей окреслив завдання о. Королевського), не було створено Митрополитом Українського Інституту в Римі (на зразок німців або поляків) для видання отих документів, де нагляд був би доручений фаховому українському історикові — а в той час їх не бракувало. Можна було послати Степана Томашівського, Мирона Кордубу або Івана Крип'якевича, що усі вже дістали належну підготовку у створеній М. Грушевським Археографічній Комісії Наукового Товариства ім. Швченка у Львові, яку можна б назвати дитям Київської Археографічної Комісії.

Збірка документів о. Королевського мала свою долю, яку тут не місце представляти. Я згодом тільки в деяких пунктах до неї повернуся.

III.

У 1948 р. тридцятилітній доктор Григоріянського Університету в Римі, о. Атанасій Великий, ЧСВВ (який здобув докторат з історії України на УВУ у Празі ще в 1943 р.), рішив присвятити себе археографічній праці у Ватиканських архівах, збираючи матеріали до історії України. Ось що він писав ретроспективно (у 1971 р.) у своїй дуже важливій рецензії на вісім томів збірки о. Королевського, що її переписав і видав Український Католицький Університет в рр. 1967-1970:

«Закін ми розпочали, майже в нічого нашу Збірку, — пише о. Великий, — знаючи про виконану з доручення великого Митрополита працю в користь нашої Церкви, ми багато разів перего-

ворювали про неї в її сл.п. збирачем (т.е о. Королевським, О.П.), щоб об'єднати в одне сили і засоби, щоб уже віbrane доповнити і видати під спільною назвою "Шептицько-Василіяньська Збірка"; та ми однак не досягнули нічого... Причиною цього неуспіху треба уважати основні розходження щодо методи видання; о. Кирило Королевський побудував свою збірку за хронологією поодиноких справ різних Римських Конгрегацій, які віддали українськими справами протягом століть, збираючи під кожен справу різні дотичні документи. Ми ж, не знаючи, як довго матимемо змогу працювати в непевних пововинних літах і скільки зможемо видати, поділили справи на речеві відділи, ідучи в них і притримуючися стисло хронології (Документи Римських Архидієків, Листи Митрополитів, Архидієків, Єпископів; Акти і Листи Конгрегацій; Документи Агіо-біографічні; Листи Апостольських Нунціїв; Дипломи імператорів, королів, князів; Анонімне, Різне, тощо). Поступаючи так, ми сподівалися дати принаймні якусь одну-другу закінчену частину — відділ, незалежно від часу і фінансових спроможностей. Добрий показник імен і речей, поданий по кількох десятках томів, міг об'єднати в одне розбиті на різні відділи справи. І в цьому ми розійшлися з о. Королевським. Сьогодні Василіяньська Збірка Римських Документів до історії Церкви на землях України і Білорусі знайшлася уже на 45-му томі, опублікувавши коло 20,000 документів (17,084 сторінок друку), досягнувши так може яку половину запланованого Видання. Збірка о. Королевського... (передана згодом Верховному Архидієкові — Митрополитові Львівському Кир Йосифові Сліпому), і сьогодні видана в 8-ох томах, даючи коло 3000 сторінок друку і 2000 опублікованих документів до історії української Церкви, за хронологічною чергою... »⁴.

Очевидно, це було трагічним, що і у видаванні Римських документів не можна було знайти спільної мови і довелося — типічно по-українському — дублювати роботу.

Але принципи, опрацьовані о. д-р Великим — хоч він скромно назвав їх даниною непевних обставин — відповідали станові археографічної науки — і були великим кроком уперед у порівнянні з методикою о. Королевського. Вони й дали українській науці добрі плоди.

⁴ *Записки Чину св. Василія Великого. Серія II, том 7:1-4 (Рим, 1971), стор. 497-512, спеціально 502-503.*

По-перше, о. Великий слушно критикував претензійний титул збірки *Monumenta Ucrainae Historica*, бо такі видання можливі лише у своїм краю при можливостях мати до диспозиції усі архівні фонди. Тому скромний титул Василянської збірки (*Documenta Romana Ecclesiae Unitae in terris Ucrainae et Bielarussiae*), що відповідає дійсності, є більше на місці.

Також треба признати рішення о. Великого публікувати документи окремо за інституціями, що їх видавали — дуже щасливим.

Тут слова покійного вченого про непевність і бажання мати виданнями хоч деякі архівні фонди, на щастя, не стали самотнім критерієм. Це тепер загально прийнятий спосіб видавати архівні збірки; він і широко застосовується європейськими археографами.

Тільки після того, як внутрішня структура одної інституції (напр., Конгрегації Пропаганди Віри) була всебічно вивчена й усі її головні діячі ідентифіковані, можна було зробити задовільний підбір документів. Також передумовою успішного виконання такого завдання було добре знайомство українських партнерів, українських церковних і світських діячів.

Тут треба знову зацитувати слова самого ж о. Великого: «Характерним, напр., є пропорції виданих обома збірками (о. Королевського та о. Великого) Листів Київських Митрополитів; і так Збірка (о. Королевського) має митрополита Рутського 7 листів, Василянська — 192; Коленди — 2 листи, Василянська — 86; Книжки — 9, на 114 Василянської Збірки; Володковича — 6, на 306 ОО. Василян; Смогоржевського — 8, на 241 у Василянській Збірці, і т.д. А Київські Митрополити — це був ключ українського католицизму до католицького світу».⁴

Тут можна ще додати, що коли (з якихсь невідомих причин) о. Королевський не включив до своєї Збірки *ні одного* документу з р. 1649, часів апогею гетьмана Богдана Хмельницького, збірка о. Великого начисляє їх аж 167 (на 112 сторінок друку).

Ігнорувати часи нашого найбільшого піднесення політичного і морального — все-таки не допустиме для відповідального археографа, а спеціально коли він неукраїнського роду.

У випадку археографічної творчості о. Великого маємо щасливе пов'язання цілої низки моментів, що зробили твір його життя зразковим виданням світової археографії.

⁴ Там же, стор. 505.

Це по-перше, ясна візія і вмільсть реалізувати її, здібність розрізняти центральні проблеми від маргінальних, бачення структур (а не суцільного лісу) у різних системах чужих і своїх.

Добре знання потрібних мов (латинської, італійської, польської, німецької), а теж вроджений дар палеографа — вміння дешифрувати і відчитувати всякі почерки у різних мовах та у різних епохах, а разом з цим наполегливість систематичної праці — давали о. Великому можливість виконувати поставлені собі завдання у надзвичайно швидких темпах, і тим самим досягати титанічні результати, які можна ставити поруч, напр., досягу оо. Боляндистів у їх капітальному подвизі — *Acta Sanctorum* (1780-1786).

У протилежність до о. Королевського, чудове знання української історії, водночас же й вивчення як римських, так українських структур, діячів духовних та світських українського та чужинського роду, дозволили о. Великому — тому подивувідному трудівникові — не пропустити ніякого римського документу із значенням для нашої історії.

Отцю Великому довелося самому виконати більше ніж половину задуманого плану. Як величаво виглядає досягнений ним стан видавництва його *Documenta Romana* вілюструє оцей покажчик:

1. *Documenta Pontificum Romanorum, 1705-1953*, 2 томи, 1140 документів на 1361 сторінок;

2. *Audientiae Sanctissimi, 1650-1862*, 2 томи, 936 док. на 688 стор.

*3. *Supplicationes Ecclesiae Unitae, 1600-1769*, видання не закінчене; 3 томи, 1143 док. на 1090 стор.

4. *Acta S. Congregationis de Propaganda Fide, 1622-1862*, 5 томів, 1419 док. на 1593 стор.

5. *Litterae S. Congr. de Prop. Fide, 1622-1862*, 7 томів, 3499 док. на 2452 стор.

6. *Congregationes Particulares Ecclesiam Catholicam Ucrainae spectantes, 1622-1862*, 2 томи, 101 док. на 670 стор.

*7. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum, 1550-1900*, видання не закінчене; дійшло до 1693 р., 14 томів, 7342 док. на 4526 стор.

8. *Epistolae Metropolitaram Kioviensium Catholicorum, 1613-1839*, 9 томів, 1682 док. на 3230 стор.

*9. *Litterae Episcoporum, 1600-1900*, видання не закінчене; дійшло до 1740 р., 5 томів, 954 док. на 1781 стор.

10. *Documenta Unionis Berestensis, 1590-1600*, 1 том на 540 стор., 357 док.

11. *S. Josaphat — Hieromartyr, 1623-1867*, 3 томи, 570 док. на 1168 стор.

*12. *Litterae Basilianorum, 1601-1760*, видання не закінчене; дійшло до 1760 р., 2 томи, 579 док. на 741 стор.

В загальному людина українська, навіть інтелігентна не усвідомляє ваги й потреб археографії. В її розумінні історик повинен вибирати просто лише документи, які гарно про нас говорять і, забувши про «не-гарні» документи, тими «гарними» боронити т.зв. «українську правду» (начебто *правда* могла мати прикметник і була подільною!), тимчасом як археографія *вимагає* безстороннього фахівця, який збирає і класифікує усе, що в даної епохи в даному середовищі чи даній канцелярії сталося відносно досліджуваної справи.

А така робота вимагає, крім самопосвяти археографа, ще й фондів на існування, кошти підготовки матеріалів до друку і коштів самого ж друку.

Якщо о. д-р Великий мав такий унікальний успіх, так це тому, що, при всій його працездібності і фаховому знанні справи, за ним стояв і йому усі матеріальні тягарі відбирав його Чин — Отці Василіяни, які зрозумівши вгугу справи, вміли знайти потрібні фонди, хоч, може, не вміли переконати більшості жертводавців про величавість і властиву суть діла. Крім того, ОО. Василіяни подбали про співробітників для о. Великого, а після його смерті, про наступників, які продовжуватимуть діло, що вже перейшло половину свого завершення.

Відаючи належну пошану о. д-р Великому, ми не можемо не скласти подяки його Чинові, що ту важливу — хоч езотеричну для багатьох — справу археографії зробив своїм пріоритетом.

Клонячи голову перед величавими осягами передчасно вгаслого дослідника, що став жертвою своєї снаги до праці, який до певної міри був моїм науковим братом (ми оба дістали наше перше наукове підготування у того самого учителя — св. п. проф. Івана Крип'якевича), хотілось би, щоб на вічну пам'ять отого *титана праці* постав у Римі під покровом ОО. Василіян «Український Інститут для дослідів Ватиканських архівів ім. о. Атанасія Великого» з участю і світських вчених (я маю на думці в першу чергу співробітників УНІГУ) — для дальшої праці над завершенням і поглибленням великого проєкту великого археографа України, гордості української і світової науки — о. д-р Атанасія Великого, ЧСВВ.

Археографічна діяльність М.Грушевського*

Борис Крупницький

Недавно померлий великий український історик М.Грушевський зробив велику послугу розвитку української археографічної науки. Як археограф він вийшов з київської школи В.Антоновича¹. Йому були притаманні традиції документального дослідження, методи суворой наукової критики. Під керівництвом В. Антоновича він брав участь у територіально-історичних дослідженнях України. Саме тоді він зробив і перші кроки у царині археографії. Ще за студентських років у Київському університеті М.Грушевський з'ясував для себе необхідність археографічної роботи. Згодом, коли вчений присвятив себе написанню повної історії України, особливо відчутною для нього була відсутність впорядкованих та видрукованих джерел до історії України. Йому випало на долю подвійне завдання: відобразити історичні події та підготувати необхідний для цього історичний матеріал. Цим, частково, пояснюється постійний інтерес Грушевського до видання історичних актів.

Київський університет і школа В.Антоновича стали для вченого підготовчим періодом. У Києві він поряд з іншими працями видає також власну магістерську дисертацію "Барское староство" (Київ, 1894), в якій використав велику кількість інформативного архівного матеріалу. Ця праця, як слушно зауважив проф. Д. Багалій, дала авторові не лише міцні методологічні основи для подальших студій над архівними матеріалами, але й створила йому авторитет серед працівників документальної української історії². Зібрані ним архівні акти

* Статтю надруковано німецькою мовою у часописі "Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven" (Breslau, 1935, Bd. XI, Hft. 3/4, S. 610–621). Переклад для нашого видання зробив С.Кіржаєв. Огріхи в авторському тексті не виправлялися і не коментувалися. Підрядкові посилання подано відповідно до сучасних вимог.

надруковано в "Архиве Юго-Западной России" (Київ, 1893, ч. 8, т. I та 1894, ч. 8, т. II) під назвою: "Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV—XVI вв." Цей двотомний збірник містив переважно зовсім невідомі матеріали, здебільшого з фондів Київського центрального архіву давніх актів, Варшавського головного архіву, московських архівів Міністерства юстиції та Міністерства закордонних справ. Вони мають велике значення для висвітлення історичного розвитку місцевого управління і соціально-економічних відносин у Правобережній Україні в XV–XVI ст. Тема визначена територіально вузько, однак точно відображає колонізацію та розвиток землевласницьких відносин на певній території Поділля (у Барському старостві), життя та побут осілої барської шляхти і відкриває нам нові перспективи щодо впливу Польської держави і польського суспільства на громадське життя тогочасної України³.

З переїздом до Львова починається період самостійної провідної праці Грушевського в царині археографії. Він не лише сам звертається до архівалій і готує їх до видання, а й організує та очолює всю археографічну роботу. До співпраці було залучено цілий ряд його львівських учнів, молодих східно-галицьких істориків. Ця організаційно-археографічна діяльність Грушевського є, безсумнівно, важливішою, ніж його власні архівні публікації. Водночас із реорганізацією і поживавленням праці Наукового товариства ім. Шевченка він засновує Археографічну комісію як окрему інституцію історично-філологічної секції товариства і стає її головою та головним редактором видань. Його плани охоплюють тепер всю історію України у широкому розумінні слова "історія". Ставиться за мету видання літописів і хронік, правничих, історично-літературних, історично-статистичних та історично-етнографічних джерел, матеріалів з історії церкви, освіти, матеріальної культури та ін.⁴ Виявлену прогалину у видрукуваних джерелах мали заповнити дві серії публікацій: "Жерела до історії України-Руси" та "Пам'ятки українсько-руської мови", які передбачалося видавати по два томи щороку.

Працюючи у Львові, Грушевський займався, перш за все насамперед зміст і методологія яких були йому добре відомі і змістовно від часів студіювання актів Барського староства. Його власні дослідження актів для Археографічної комісії НТШ були тісно пов'язані з подібними виданнями відомої Київської комісії для розбору давніх актів ("Киевская комиссия для разбора древних актов" видавала в першу чергу "Архив Юго-Западной России"), які певним чином правили йому

за взірець. Це були люстрації королівщин окремих західноукраїнських територій, якими вчений займався в першу чергу. Він видав 4 томи люстрацій. Три перші томи побачили світ в рр. 1895–1900 (“Жерела”, Львів, т. I, II, III), четвертий – р. 1903 (“Жерела”, т. VII). До першого тому ввійшли люстрації королівщин в Галицькій та Перемишльській землях за рр. 1565–1566., вибрані з актів так званої Коронної Метрики (з Московського архіву Міністерства юстиції) та доповнені з прибуткових інвентарів Архіву Казенної Палати у Варшаві. У другому томі закінчена була публікація люстрацій королівщин, а також і Сяноцької землі за р. 1565 — теж на підставі актів з Московського архіву Міністерства юстиції. З цього ж архіву походять й матеріали третього тому, в яких репрезентовано люстрації королівщин в Холмській, Белзькій та Львівській землях за рр. 1564–1565. Поза увагою залишалися лише люстрації королівщин Поділля та Любомльського і Ратненського староств, але вони були видані раніше (1890) в “Архиве Юго-Западной России” (ч. VII, т. II). У четвертому томі Грушевський видав люстрації “руських земель” за 1570 рік, використавши акти Головного архіву у Варшаві.

Хоча виданий Грушевським матеріал не є вичерпним, бо він досліджував лише окремі королівщини, його слід оцінювати як визначний щодо вивчення економічного та соціального становища селянських і міщанських верств населення Західної України в середині XVI ст. Вступні розвідки (вони представлені у кожному томі) становище селянства у згаданий час. Дослідник не задовольнився лише хронологічними (середина XVI ст.) та територіальними межами виданих актів, а й, застосовуючи порівняльний метод, врахував інші наявні люстрації і, зокрема, інвентарі давніших часів. Без використання порівняльного методу, зрозуміло, неможливо було досягти якихось певних результатів. Але для Грушевського було дуже характерним, що він свідомо ухилявся від широких узагальнень доти, доки не ставали відомими результати інших досліджень. Там, де було потрібно, він лише обережно висловлював припущення⁵. Тому, як зазначив проф. Багалій, хоча висновки Грушевського обмежені у вузьких рамках, вони ґрунтовні, слушні і відрізняються від подібних висновків представників київської школи (В.Антонювич), які, можливо, більш загальні, охоплюють більшу територію та довший час, але в чомусь передчасні і, навіть, помилкові⁶. Грушевський не залишив поза увагою також і статистичний метод. До запропонованого матеріалу він подає низку таблиць, що дуже спрощує користування збіркою документів. Його редакційна техніка базувалася на точному відтворенні тексту

джерела. Сам він називав її “правило буквального видання джерел”⁷. З великою ретельністю складено точний покажчик імен та предметів. Покажчики до перших трьох томів актів, зроблені під керівництвом Грушевського його учнями С.Томашівським (до т.І) та Рондяком (до т. II та III), становлять дуже цінний матеріал для української ономастики: сюди внесено не лише тогочасні селянські та міщанські прізвища, а й імена⁸.

Цим не завершилася власна археографічна праця Грушевського. В “Записках НТШ” та інших виданнях він опублікував низку різних архівних знахідок. Ці невеличкі публікації джерел тут неможливо перелічити. Та й нема потреби, бо кожен знайде їх у покажчиках творів Грушевського, що виходили друком двічі – 1906 та 1929 рр.⁹ Більшість архівних студій були передруковані разом із численими статтями в окремому зібранні праць Грушевського “Розвідки і матеріали до історії України-Руси” (Львів, 1896–1905, т. I–V).

Особливе місце посідають зібрані і видані Грушевським “Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України” (“Записки НТШ”, т.63 та 64 – ч. I (1361-1530) і у т.69 – ч. II (1531-1574))¹⁰. Цю документальну добірку складають переважно королівські привілеї та універсали, віднайдені у Львівському краєвому архіві, Київському головному архіві, у Коронній Метриці з Головного архіву у Варшаві та з Московського архіву Міністерства юстиції. Вони значно розширюють відомості про соціально-політичні та економічні відносини в Західній Україні. Треба також мати на увазі, що тут матеріали подаються впродовж століть у вертикальному зрізі, що істотно відрізняє це видання від попередніх публікацій люстрацій королівщин, де соціально-економічні відносини в Західній Україні розглядалися у горизонтальному зрізі до середини XVI ст. У першій частині (1361–1530) привертають увагу матеріали до історії шляхетського землеволодіння наприкінці XIV та перш. пол. XV ст., насамперед службові відносини та їх форми, а також процес формування польського привілейованого шляхетського стану в Західній Україні. Друга частина (1531–1574) дає цінні відомості з історії селянства, селянських повинностей і, зокрема, кріпацтва. Саме другі а половина XVI ст. – це період особливого розитку кріпацьких відносин: велика потреба у збіжжі спричиняє розвиток земельного господарства, відтак панщина набирає більш жорстоких форм, аби шляхта мала отримати більше прибутку від дармової робочої сили¹¹.

Звернімося тепер до організаційно-археографічної діяльності Грушевського у львівський період. З широких планів, запропонованих

ним під час утворення Археографічної комісії НТШ, вдалося здійснити лише деякі. Заплановані темпи значно уповільнилися через проблеми із отриманням матеріальних фондів. Передусім звернуто було увагу на польські архіви. Власне, використати матеріали, опрацювання яких було зручним і не вимагало великих витрат. Так постала ідея видання тритомного збірника джерел до історії Галичини за часів гетьмана Богдана Хмельницького (1648–1657). Це було доручено С.Томашівському, який фактично видав два томи “Матеріалів до історії Галичини” (I. Акти з р. 1648–1649, “Жерела”, т.IV, 1898; II. Акти з р. 1649–1651, Жерела, т.V, 1901) на підставі фондів львівських архівів, переважно Краєвого архіву (Бернардинів), а також міського архіву та Бібліотеки Оссолінських. Третій том не вийшов взагалі. Для Томашівського було важливим дослідити зв’язки Галичини в політичному житті всієї України часів Хмельницького. У виданих ним матеріалах подавалась ґрунтовна характеристика умов життя, економічного становища населення Галичини 1649–1650 рр., особливо контактів з козацтвом, які мали великий вплив на повстання галицьких русинів проти польських гнобителів восени 1648 р.

Грушевського, однак, не задовольняло дослідження лише західноукраїнської історії. На засіданні Археографічної комісії НТШ наприкінці 1904 р. він оголосив план складання систематичної збірки матеріалів з історії козацтва від часів його виникнення до ліквідації козацького устрою (середина XVIII ст.) на тлі соціально-економічного розвитку України¹². Він справедливо зазначив, що лише Костомаров систематично опрацьовував матеріали з історії козацтва у 1648–1678 рр. і публікував їх в “Актах Южной и Западной России”. Всі інші документальні публікації про козаків – російські, польські чи українські – були ще менш повними, і менш систематичними¹³. Наприкінці Грушевський проголошував: “Та сума матеріалу, якою розпоряджуємо ми для історії козащини до 1648 р., незвичайно бідна в порівнянні з дійсним його запасом. Для згаданого вище тридцятиліття 1648–1678 р. – не використано цілого ряду першорядних колекцій. Для часів же від 1678 р. і до кінця століття, так само для цілого XVIII в. ми розпоряджаємо документальним матеріалом нечувано бідним і для судження про найелементарніші питання козацького життя, козацького устрою, відносини під козацьким режимом не маємо скільки-небудь міцних підстав”¹⁴.

Від 1905 р. Грушевський розпочав з учнями, колишніми вихованцями свого історичного семінару, а тепер членами Археографічної комісії, енергійну роботу у визначеному напрямку. Спочатку він поділив

матеріали, які збиралися, на певні хронологічні періоди та архівні групи, а потім відрядив співробітників до архівів Львова, Києва, Харкова, Варшави, Кракова, Петербурга, Москви, Відня тощо. Так були направлені: І. Джиджора до Харкова, В. Герасимчук до Петербурга, М.Залізник до Москви, М.Кордуба до Відня, І.Крип'якевич до Кракова, С.Томашівський до Рима (Ватікан).

Внаслідок цієї діяльності 1908 р. вийшли друком "Матеріали до історії української козащини" ("Жерела", т.VIII), зібрані і опубліковані І.Крип'якевичем під загальним керівництвом Грушевського. Це багата збірка актів, листування, інструкцій, щоденників і т. ін. польського й непольського походження, що належать до початків козацтва (за визначенням упорядника, рр. 1531–1632). Поряд з окремими оригіналами у виданні здебільшого репрезентовано пізніші копії XVII та частково XVIII ст., зібрані з фондів трьох польських бібліотек: Чарторійських та Бібліотеки Польської Академії наук у Кракові, Бібліотеки Оссолінських у Львові. Після цього тому видання актів з історії козацтва до 1648 рр., на жаль, припинилося. Щодо часів Богдана Хмельницького, ґрунтовну роботу провів проф. М.Кордуба. Переважно у віденських архівах, а також у Московському архіві Міністерства іноземних справ та Бібліотеці Оссолінських у Львові він відшукав і опублікував у "Жерелах" (1911, т.XII) низку актів з історії козацтва за 1648–1657 рр. Саме у віденських архівах (Цісарський-та -Державний архів (Haus-Hof-Staatsarchiv), Військовий архів) було виявлено все найважливіше, що безпосередньо стосувалося козацької війни.

До тієї ж серії належать також зібрані і надруковані С.Томашівським "Ватиканські матеріали до історії України". Видання відбулося лише 1924 р. ("Жерела", т. XVI), за часів, коли Грушевського вже не було у Львові. Це є донесення папських нунцій у Варшаві про українські події 1648–1657 рр.: Джованні де Торреса архієпископа Адріанопольського рр. 1648–1652 та Пієтро Відоні єпископа Лодійського рр. 1652–1657. Хоча публікація цих актів залишилася незакінченою (вийшла лише перша частина, без передмови, приміток та покажчиків), проте вона становить інтерес для науки, бо упорядники та видавці ватиканських матеріалів (що мають відношення до Східної Європи) неукраїнського походження, як Тургенєв або Шмурло, звертали свою увагу переважно на стосунки між Ватіканом і Москвою⁵.

За пропозицією Грушевського на засіданні Археографічної комісії 9 червня 1910 р. ухвалено було видавати як ще одну серію надзвичайно цінні джерела для дослідження суспільного життя Гетьманщини в XVIII ст. Йшлося про "Дневник генерального підскарбія Якова

Марковича (1717–1767)”, якого тепер ухвалено було видати повністю, без скорочень, що були характерними для старого видання 1859 та 1893–1897 рр. За редакцією В.Модзалевського вийшов друком, однак, лише один том (“Жерела”, 1913, т. XXII), в якому вдалося подати тільки частину щоденника (1735–1740). Це видання від попереднього відрізнялося тим, що текст щоденника надруковано повністю, без скорочень, зі збереженням мови оригіналу⁶.

Узагалі Археографічна комісія під головуванням Грушевського додержувалася суворого правила “буквального відтворення оригіналу”, однак з певними модифікаціями, яких іноді вимагає видавнича техніка. Так Томашівський (“Жерела”, т. IV та VI) і особливо Кордуба вживали скорочення або задовольнялися конспективним відтворенням змісту, при тому, по можливості, власною лексикою тексту. У правопису (наприклад, Кордуба) дотримувався вповні оригінального тексту, за винятком німецького тексту, який відтворювався за сучасним правописом на зразок подібних німецьких публікацій, однак із збереженням всіх прикмет мови⁷. До всіх видань (“Жерела”, т. IV, V, VIII, XII) подавалися географічний, етнографічний та іменний покажчики.

Щодо “Пам’яток українсько-руської мови і літератури”, то в цій галузі керівна діяльність Грушевського могла мати лише цілком загальний характер. Поруч з ним цією темою займався такий визначний західноукраїнський вчений, як І.Франко. Загалом було видано 8 томів пам’яток, серед яких 5 томів монументальної джерелознавчої праці І.Франка, відомої під назвою “Апокрифи і легенди з українських рукописів” (“Пам’ятки”, т. I, II, III, IV, VI, 1896–1910).

Слід відзначити ще одну серію публікацій львівської доби, хоча вона була здійснена поза межами Археографічної комісії. Року 1906 її розпочала за ініціативою Грушевського⁸ публікація так званого “Українсько-руського архіву” як фахового видання історично-філософічного відділу НТШ. У ньому було опубліковано переважно матеріали з історії культури та літератури Галичини, до історії галицько-української освіти тощо; поряд з цим матеріали з економічних та національно-політичних питань, як, наприклад, “Причинки до історії економічних і соціальних відносин Галичини в XVIII–XIX в.” І.Франка (“Українсько-руський архів”, т. II) і “Матеріали і замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830–1840 рр.” (“Українсько-руський архів”, т. III) М.Тершаковця. У довоєнні часи вийшло 10 томів (1906–1914), а після війни цю серію ще певний час продовжувано (т. XI–XV).

Після першої російської революції Грушевський приділив особливу увагу Східній Україні. Взявши участь у створенні Українського наукового товариства у Києві, він організував за кілька років Археографічну комісію товариства (поряд з іншими підрозділами) і поставив їй завдання паралельно з старою Київською комісією для розбору давніх актів також виявляти та видавати друком матеріали, які за своїм офіційним статусом не вважала доцільним друкувати стара Київська комісія¹⁹. Насамперед ухвалено було видавати акти судової справи над членами Кирило-Мефодіївського товариства, інші документи українського національного руху ХІХ ст., а також матеріали до історії Гетьманщини у ХVІІІ ст. Однак реалізації цих планів завадила війна і розпочате переслідування всього українського. У "Збірнику пам'яті Тараса Шевченка" (1814–1914, Київ, 99–256) та окремим відбитком (Київ, 156+І) було опубліковано лише "Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців"²⁰.

Переїзд Грушевського на Радянську Україну (1924) надзвичайно поживав історичну роботу у Всеукраїнській Академії наук. Йому було доручено кафедру історії українського народу у ВУАН, під головуванням академіка розпочала роботу історична секція ВУАН (з історично-економічною підсекцією)²¹. Він очолив також Культурно-історичну комісію, Секцію історичної пісенності України, Комісії для порайонного дослідження історії України, Археологічну секцію, Археографічну комісію і, нарешті, Комісію новітньої історії України.

Знову відродилися надії Грушевського на можливість широкого розгортання археографічної роботи. Під його керівництвом Археографічна комісія вже 1924 р. розробила сміливий план – вимагати від авторитетних радянських установ повернення українських архівних документів, що були у минулому вивезені на Північ (Москва і Петербург). В інтересах вивчення історичних подій новішої доби комісія прагнула встановити тісні і безпосередні стосунки з місцевими архівними установами та дослідниками. Планувалося організувати курси з архівознавства, скликати всеукраїнський архівний з'їзд і таке інше. До участі в археографічній роботі було залучено численних київських співробітників та учнів Грушевського, а також з-поза меж Києва, крім того, деяких членів львівської Археографічної комісії. Грушевський намагався організувати археографічну експедицію до Москви з метою вивчати джерела другої половини ХVІІ ст. і продовжувати архівну працю Костомарова. Планувалося надалі відряджати співробітників ВУАН за кордон досліджувати нові матеріали в іноземних архівах.

Ми не знаємо певно, що було здійснено з цих проектів. Однак зрозуміло, які мали бути великі труднощі, бо вже в офіційному звідомленні ВУАН за 1924 р. недвозначно йшлося про бюрократизацію архівної роботи, брак потрібних коштів, що заважало проведенню визначених заходів²². Пізніше, а саме р. 1929, Грушевський мусив відкрито заявити, що різні технічні труднощі, хвороби та смерть співробітників, а також інші причини значно уповільнили темпи видавничої діяльності Археографічної комісії²³.

Зважаючи на ці обставини, це важке завдання, яке мав взяти на себе Грушевський як відповідальний керівник української історичної науки. Воно для нього ускладнювалося керівними радянськими органами, такими як Укрцентрархів та Істпарт, які обіцяли матеріальну допомогу лише для видання джерел ХХ ст. Задля публікації всіх інших матеріалів комісія мала сама знаходити джерела фінансування. Це було дуже боляче для Грушевського, бо він бачив нагальну потребу публікації тих чи інших збірок матеріалів. До того ж йому відомі були неповнота та дефекти старих видань різних археографічних комісій. Головна археографічна інституція України, колишня Київська комісія для розбору давніх актів, вивчала переважно історичні матеріали Правобережної України та литовсько-польського права і майже нічого не видала з часів московського панування на Лівобережній Україні. Лівобережна Україна взагалі не мала інституції, подібної до Київської комісії для розбору давніх актів. В останні десятиріччя напередодні російської революції цю прогалину частково заповнювала діяльність губернських архівних комісій, місцевих статистичних та інших видавничих інституцій. Після війни та революції майже припинила діяльність Археографічна комісія НТШ. Археографічна комісія Українського наукового товариства в Києві не вийшла з періоду становлення. Також небагато зробила Археографічна комісія УАН (заснована 1919 р. у Києві, вдруге там саме р. 1921), хоча й мала намір видавати три серії публікацій: пам'ятки мови, літератури та історії. Як і досі для видання актів бракувало необхідних матеріальних коштів.

Таким чином, постали великі видавничі завдання. На думку Грушевського, надзвичайно шкідливою для української історичної науки була відсутність виданого українського дипломатарія у вузькому розумінні, а саме систематичної збірки актів адміністративного та дипломатичного діловодства української держави, листування й документів приватно-правового характеру та інших. Ми не маємо також впорядкованих актів гетьманського правління за Богдана Хмельницького, їх мало також за попередні та давніші часи. План

видання корпусу актів до історії козацтва, ухвалений Археографічною комісією НТШ 1905 р., було здійснено лише частково. Деякі підготовлені до друку частини цього корпусу передано Археографічній комісії ВУАН. Збірка документів за часи 1628–1638, складена 1870 р. Кулішем і підготовлена до друку (як друга частина його “Материалов до истории воссоединения Руси”), була запланована для видання останньою комісією ще 1919 р., але не опублікована й досі. Дуже необхідним є продовження публікації актів, започаткованої Костомаровим (“Акты Южной и Западной России”, доведені до 1678 р.). Досі ще не надруковано підготовлену О.Гермайзе збірку актів до історії Коліївщини (повстанського руху 1768 р. на Правобережній, польській Україні). Відсутні статистично-економічні матеріали з історії Лівобережної України. Їх слід систематично обробляти та видавати. Систематичного текстологічного видання чекають матеріали щодо суспільного життя України в її культурному та політичному розвитку у XVIII–XIX ст. Це так само стосується українських стародруків, цим займається, щоправда, особливий комітет Археографічної комісії. Продовження видання матеріалів до історії східно-європейської картографії, за яке взялася Київська комісія для розбору давніх актів, також належить до кола завдань Археографічної комісії²⁴. З такої купи окремих завдань Грушевський вибрав, перш за все, ті, які він розглядав як завершення та продовження вже розпочатої комісіями-попередницями²⁵ роботи. На його думку, для цього слід було б видавати в першу чергу акти, які залишилися як частка спадщини старих комісій. Для публікацій було обрано звичайні форми видання трьох серій. Публікації мали виходити як “Український археографічний збірник”, “Пам’ятки українського письменства” та “Український архів”. Вже по цих назвах можна легко констатувати, що Грушевський дотримувався старих традицій і розподіляв коло завдань щодо видання актів на тих самих засадах, що й Київська комісія для розбору давніх актів та Археографічна комісія НТШ.

У 1926 р. Археографічна комісія ВУАН під головуванням Грушевського розпочала видавати свої публікації друком. Спочатку вийшов перший том “Українського археографічного збірника”. Слідом, 1927 р. — другий, 1930 р. — третій. По суті цей “Збірник” мав змішаний характер. Тут мали міститися невеличкі архівні документи; на практиці були опубліковані не лише матеріали суто джерельного характеру, а й матеріали у формі початкових або вповні завершених студій. Типовим було тільки те, що всі вони так чи інакше мали зв’язок з архівними дослідженнями. Не було системи також і у виборі тем.

Зверталися до всіх можливих питань різних часів, політичних, правових, соціальних та економічних: історія Києва 1494–1835 рр., українське право XVII–XVIII ст. в Лівобережній Україні, цеховий устрій, Бібіковські інвентарі на Волині, державна скарбниця Гетьманщини, компути і ревізії XVIII ст., український національний рух за часів світової війни, матеріали до історії України др. пол. XVII ст. та на початку XVIII ст. з Стокгольмського державного архіву тощо. Значна кількість матеріалів була присвячена історії Лівобережної України, що, звичайно, відповідало вимогам Грушевського звернути увагу на ці занедбані дотепер області України.

Що стосується “Українського архіву”, то в ньому мали друкуватися важливі поодинокі джерела. Мені відомі лише два томи видань цієї серії. Перший вийшов 1929 р., другий — 1931 р. В обох томах опубліковано джерела, підготовлені до друку уже досвідченими науковцями. В першому томі вміщено “Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку”, що було підготовлено до друку Археографічною комісією УНТ 1914 р.²⁶ Це завдання перейшло тепер до Катерини Лазаревської, яка відредагувала працю згаданої комісії за новим рукописом. В основу видання покладено було офіційну книгу Генерального слідства 1729–1731 рр., що зберігалася у Московському архіві Міністерства юстиції. Дослідниця використала, крім того, для порівняння чернеткову книгу слідства з її неперенесеними до біловика записами, а також копію офіційного рукопису. Відомості, отримані під час згаданого слідства (воно переведено було по всіх маєтностях Гетьманщини у 1729–1731 рр.), не завжди об’єктивні, мають проте велику цінність для дослідження майна та соціально-економічних стосунків у Стародубському полку в першій пол. XVIII ст. Саме тому й було переведено Генеральне слідство, щоб з’ясувати: якою мірою права державців на їх маєтності відповідають відомим “Решительним пунктам”, наданим російським урядом гетьману Апостолу 1727 р.²⁷ Другий том “Українського архіву” вміщує матеріали, відомі під назвою “Коденська книга судових справ”. Це надзвичайно цінне джерело для характеристики соціального руху на Правобережній Україні XVIII ст. і, в першу чергу, гайдамацького руху 1768 р., знайдене Максимовичем і використане Шульгіним у його відомій праці про Коліївщину, до цього часу залишалося у рукописі. Воно є збіркою рішень польського військового суду так званих української та подільської партій за рр. 1771–1772, що майже половина яких стосується повсталих гайдамаків. Потреба видати ці акти була очевидною. Вони були ще раніше археографічно оброблені О.Гермайзе, проте опубліковані лише 1931 р.²⁸

Щодо "Пам'яток українського письменства", то наскільки мені відомо, видано поки лише один том (Київ, 1926). В ньому репрезентовано частину козацького літопису Самійла Величка, а саме "Сказание о войне козацкой з поляками". Оригінальність цього повторного видання (перше, повне чотиритомне видання Комісії для розбору давніх актів вийшло у Києві 1848–1864 рр.), здійсненого за знайденою Погодіним копією, що зберігається у Петербурзькій державній бібліотеці, полягає в тому, що воно окремо відтворює оповідання Величка про рр. 1648–1660, якому надано характеру окремого твору відповідно до намірів самого автора²⁹.

Нарешті, залишається сказати ще кілька слів про окрему публікацію Археографічної комісії – зібрані і видані В.Кордтом "Матеріали до історії картографії України. Ч. I" (Київ, 1931). В.Кордт відомий нам як укладач "Материалов по истории русской картографии", тритомного видання (1899, 1906 та 1910), в якому відображено також картографію України. У публікації 1931 р. він дотримується тих самих принципів створення генеалогії мап, як, наприклад, у виданні 1910 р. Мапи впорядковано за хронологією, вони обіймають час 1665–1792 рр. Як зазначає упорядник, ці матеріали доповнюють картину розвитку картографії України під впливом Боплана і подають конкретне уявлення про поступовий перехід від цього іноземного впливу до нової самостійної картографічної діяльності наприкінці ХVІІІ ст.³⁰

Як бачимо, не вдалося здійснити всього, що запланував Грушевський. Впродовж львівського періоду життя він сам працював найстаранніше над збиранням та публікацією актів. Пізніше важливішими виявилися для вченого інші обов'язки, і він зробив лише невеличкі публікації архівного змісту. Однак впродовж життя він залишався невтормним організатором археографічної роботи. Не могли його зупинити і часті невдачі, постійна нестача матеріальних коштів, несприятливість зовнішніх обставин, нарешті, перешкоди з боку керівних радянських органів. Знову він розпочинав видавничу роботу і знову з успіхом доручав її виконання своїм численним співробітникам та учням у Львові так само як і пізніше в Києві. На цьому шляху, як і на багатьох інших, ним керувало відчуття високої відповідальності. Його власна та організована ним археографічна робота подають нам і незавершені результати. Багато було лише започатковано, багато залишилося незакінченим. Але важливіше те, що Грушевський чітко і наполегливо визначав завдання та розчищав шлях, щоб полегшити працю теперішніх та майбутніх істориків у царині археографії.

- ¹ Про археографічну діяльність В. Антоновича див.: *Ткаченко М.* Археографічні студії Володимира Антоновича // Укр. археогр. зб. — Т. III. — К., 1930. — С. 225–345.
- ² *Багалій Д.І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. — Харків: ДВУ, 1928. — Т. I. — С. 76. Вкажемо, крім того, на докладну оцінку цим же автором історичних праць Грушевського у “Червоному шляху” (1927, № 1). Багато літератури про М. Грушевського подає Леонід Добровольський у статті “Київщина та Київ у працях М.С. Грушевського” (Юв. зб. на пошану акад. М.С. Грушевського, К., 1928, т. I, с. 416–427).
- ³ Порівн. з рец. Н. Молчановського (Киевская старина, 1895, № 3, с. 103–112).
- ⁴ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1895. — Т. I — С. I–II. Див., крім того, ще: *Грушевський М.* Львовское ученое общество имени Шевченко и его вклад в изучение Южной Руси // Журн. мин-ва нар. просв. — 1904. — № 3. — С. 121.
- ⁵ Порівн., наприклад, студію М. Грушевського “Економічний стан селян на Подністров’ю галицьким в половині XVI в.” (Жерела до історії України-Руси., Львів, 1895, т. I, с. 1).
- ⁶ *Багалій Д.І.* Вказ. праця. — С. 78.
- ⁷ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1897. — Т. II. — С. VI.
- ⁸ Порівн.: Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1900. — Т. III. — С. II.
- ⁹ *Левчицький І.* Реєстр наукових і літературних праць проф. М. Грушевського // Наук. зб., присв. проф. М. Грушевському. — Львів, 1906. — С. 1–64; Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. — К., 1929. — Т. 3. — 104 с. Другий показчик є продовженням першого.
- ¹⁰ Також окреме видання Археографічної комісії: *Грушевський М.* Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. — Львів, 1906. — Ч. I. — XIV, 181 с.
- ¹¹ Записки НТШ. — 1905. — Т. 63. — С. I–V; *Там само.* — 1906. — Т. 69. — С. 84–88. [Вступне слово]
- ¹² Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. VIII. — С. VII.
- ¹³ *Там само.* — С. V–VI.
- ¹⁴ *Там само.* — С. VI.
- ¹⁵ Мабуть, через війну та наступну революцію на Сході Томашівський не врахував, що повідомлення Торреса вже одного разу було надруковано, а саме у “Сборнике статей и материалов по истории Юго-Западной России” (Київ, 1914), видавця — Київська комісія для розбору давніх актів; . Вони були скопійовані В. Антоновичем 1880 р. у Ватиканському архіві, але видані лише 1914 р. після його смерті. Див. також: *Ткаченко М.* Археографічні студії В. Антоновича // Укр. археогр. збірник. — К., 1930. — Т. 3. — С. 338.
- ¹⁶ Жерела до історії України-Руси. — Київ-Львів, 1913. — Т. XXII. — С. V–VIII.
- ¹⁷ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. XII. — С. VI.
- ¹⁸ Див.: *Грушевський М.* Передне слово // Українсько-руський архів. — Львів, 1906. — Т. I. — Вип. 1. — С. V–VII.
- ¹⁹ Згідно з бажанням російського уряду Комісія займалася видавцями актів з історії в основному Правобережної, раніше польської України.
- ²⁰ Див. також: Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т. I. — С. III–VII [Передне слово].
- ²¹ Історична секція ВУАН утворилася з колишнього Українського наукового товариства.
- ²² Див.: Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1924 р. — К., 1925. — С. 38–40.

- ²³ Український архів. – К., 1929. – Т.І: Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. – С.IV.
- ²⁴ Див.: Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т.І. – С. III–VII. Порівн.: Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1926 р. – К., 1927. – С.19 і далі; Гермайзе О. Українська історична наука за останнє десятиліття // Студії з історії України наук.-досл. катедри історії України. – К.: ДВУ, 1929. – Т. II.– С. XIV; також: Грушевський М. Переднє слово //Український архів.– К., 1929. – Т.І. – С. III–IV.
- ²⁵ Київська комісія для розбору давніх актів та Археографічна комісія УНГТ у Києві не функціювали на той час. Археографічна комісія НТШ залишалася, але їй бракувало матеріальних коштів.
- ²⁶ Грушевський М. Переднє слово // Український архів.– К., 1929. – Т.І. – С. IV
- ²⁷ Лазаревська К. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів.– К., 1929. – Т.І: Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку.– С. V.
- ²⁸ Український архів. – К., 1931.– Т. II: Кодецька книга судових справ. – С. III–VI.
- ²⁹ Пам'ятки українського письменства. – К., 1926. – Т.І: Сказання о війні козацькой з поляками. – С.VI [Переднє слово].
- ³⁰ В.Кордт. Матеріали до історії картографії України: Ч I. – К., 1931. – С. 3.

ЗМІСТ

Вступне слово (С. Кіржаєв)	III
<i>І.Крип'якевич</i> . Археографічні праці Миколи Костомарова	1
<i>М.Горбань</i> . Археографічні праці акад. Дм. Йв. Багалія	37
<i>М.Ткаченко</i> . Археографічні студії Володимира Антоновича.....	51
<i>О.Пріцак</i> . О. Атапасій Великий, ЧСВВ – археограф	73
<i>Б.Крупницький</i> . Археографічна діяльність М.Грушевського	84

Наукове видання

Проблеми едиційної та камеральної археографії

Випуск 17

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ: ПЕРСОНАЛІЇ

Випуск 1

Микола Костомаров
Дмитро Багалій
Володимир Антонович
Михайло Грушевський
о. Атанасій Великий

Підл. до друку 23.09.93. Формат 60х84 1/16.

Папір офс. Офс. друк. Ум. фарбo підб. 6,04

Обл.- вид. арк. 7,05. Зам. € 73, 1993 р.

Поліграфдодільниця Ін-ту історії України АН України

Інститут української археографії АН України.

252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4.